

Statistische constructies: de beroepsstatistiek in België en Groot-Brittannië

RAF VANDERSTRAETEN

Waarnemend Hoogleraar, Faculteit Sociologie – Universität Bielefeld

1. INLEIDING

Statistiek wordt thans veelal gezien als een wiskundige subdiscipline, als een geheel van technieken (gebaseerd op waarschijnlijkheidsberekening) waarmee getallen en getallenreeksen kunnen worden geanalyseerd. Maar die connotatie is pas rond 1900 ontstaan. Statistiek werd oorspronkelijk gezien als de empirische studie van de staat, als staatswetenschap of staatskunde. De uitdrukking zelf werd rond 1750 in het Duitse taalgebied gemunt. In de Engelstalige literatuur was in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw nog vooral sprake van *political arithmetic*, van politieke rekenkunde (Porter, 1986; Stigler, 2002; Stamhuis, 2002). Met dit instrument wilde men gedetailleerde empirische kennis verwerven van en voor de staat: van demografische evoluties, meteorologische regelmatigigheden, internationale verhoudingen, divergenties tussen stad en platteland, economische vooruitzichten, enzovoort. Met de hulp van de statistiek wilden politieke bestuurders hun beleid stoelen op empirische waarnemingen – op harde feiten, objectieve data, betrouwbare cijfers.

Die administratieve statistiek kwam voor het eerst tot ontplooiing in de achttiende eeuw: de eeuw van de Rede en de Verlichting, maar ook van het ontstaan van de moderne natiestaat. Van meet af aan hebben overheden op grote schaal zelf statistische data gecollecteerd; zij produceren sedert het begin van de negentiende eeuw een lawine van "gedrukte getallen" (Hacking, 1982; Headrick, 2000, 59-95). Zo was bijvoorbeeld al in de eerste grondwet van de Verenigde Staten de verplichting opgenomen met een tienjaarlijks ritme volkstellingen te organiseren.¹ De eerste volkstelling vond er in 1790 plaats, de tweeëntwintigste en voorlopig laatste in het jaar 2000. Maar ook

¹ En wel in het eerste artikel van die grondwet. Om het "House of Representatives" samen te stellen, diende een telling van de bevolking plaats te vinden. De desbetreffende passage luidde: "The actual Enumeration shall be made within three Years after the first Meeting of the Congress of the United States, and within every subsequent Term of ten Years, in such Manner as they shall by Law direct". Zie dienaangaande de studie van M. Anderson (1988).

elders op de wereld zijn dergelijke grootschalige enquêtes in de negentiende en twintigste eeuw op regelde tijdstippen gehouden. Pas op het einde van de vorige eeuw is de organisatie van algemene volkstellingen in een aantal landen ter discussie gesteld, bijvoorbeeld op grond van overwegingen betreffende de privacybescherming en/of omdat nieuwe elektronische databases zijn ontstaan waarin te allen tijde gedetailleerde actuele informatie over alle (geregistreerde) inwoners beschikbaar is.

De statistische gegevens, die in de voorgaande eeuwen zijn verzameld en gesystematiseerd, zijn in hedendaags sociaal-historisch en historisch-sociologisch onderzoek veelvuldig in gebruik. Zij leveren het materiaal voor kwantitatieve beschrijvingen van historische evoluties; eventueel kunnen met behulp van de wiskundige statistiek uitspraken over de significantie van specifieke verbanden worden gedaan. Toch is duidelijk dat deze getallen met grote behoedzaamheid gebruikt en geïnterpreteerd dienen te worden. Er bestaat vaak niet alleen gerede twijfel over de betrouwbaarheid van de overgeleverde gegevens. De definities en classificatieschema's, die in diverse enquêtes zijn gehanteerd, zijn bovendien vaak weinig stabiel. Vergelijkingen tussen verschillende tijdstippen of regio's (staten) worden bemoeilijkt – omdat betekenisverschuivingen optreden, conventies gewijzigd worden, teleenheden en nomenclaturen niet overeenstemmen, andere methodes inzake informatievergaring of -verwerking gebruikt worden, enzovoort. Het zijn problemen die de attractiviteit kunnen verklaren van projecten die de diverse statistieken bewerken en de gegevens in één uniform schema pogen te presenteren (bijvoorbeeld Köllmann, 1989; van Leeuwen, Maas & Miles, 2002).

Tegen deze achtergrond is tegelijk geleidelijk belangstelling gegroeid voor een andere benadering, waarbij de historische eigenaardigheden en de methodologische variaties van administratieve statistieken niet louter als een obstakel bij het samenstellen van longitudinale getallenreeksen of vergelijkende tabellen worden gezien, maar ook als een bron van informatie over de manier waarop de sociale realiteit in verschillende regio's en/of op verschillende tijdstippen is geobserveerd en gekwantificeerd (vergelijk Hughes, 1971, 516-523; Hakim, 1980; Topalov, 1994, 312-350). Onderzoek van die variabiliteit zelf kan licht werpen op het ontstaan en functioneren van de distincties die onze waarneming van de sociale realiteit structureren. Gezien vanuit deze invalshoek is deze statistiek – precies door de ambities die met staatskunde verbonden waren – in een dubbele zin relevant: aan de ene kant natuurlijk door het overgeleverde cijfermateriaal, aan de andere kant ook door de evolutie van de gebruikte distincties, die kan verduidelijken hoe de 'modernisering' van de samenleving gestalte heeft gekregen, hoe de moderne samenleving zichzelf observeert en ontleedt.

Met die benadering worden anachronismen vermeden, die resulteren uit het inpassen van oude data in nieuwe classificatieschema's (of omgekeerd: nieuwe data in oude schema's). Bij die benadering, die men als sociaal-historische epistemologie kan karakteriseren (Hacking, 2004; Vanderstraeten, 2005), wordt net aan de diversiteit en veranderlijkheid van bestaande definities en classificatieschema's zelf belang gehecht. De distincties en categorieën, die statistici gebruiken om de realiteit te meten of te ordenen, informeren over de manier waarop de sociale realiteit door hen wordt bevat. De geschiedenis van de distincties en categorieën, die centrale betekenis verwerven in de statistiek, is ook een geschiedenis van de bewustwording en bewustmaking van sociale veranderingen. Met die epistemologische benadering van de constructie van de "gedrukte getallen" van de administratieve statistiek kan aldus het gebruik ervan in historisch en sociologisch onderzoek kritisch belicht worden. Het volstaat niet om de betrouwbaarheid en volledigheid van de verschillende tellingen kritisch onder de loep te nemen; daarnaast en daarenboven dient de sociale constructie van de gehanteerde labels, die in een bepaalde periode opgeld maken, te worden onderzocht.

Hierna wordt nader ingegaan op de evolutie van (een deel van) de beroepsstatistiek in België en Groot-Brittannië.² Vanaf het midden van de negentiende eeuw is in het Westen, onder meer in het licht van de toenemende industriële groei, veel belang gehecht aan statistische gegevens over de inkomensbronnen van individuen en huishoudens én over de arbeidsverdeling en economische ontwikkeling. Maar de inzameling en classificatie van beroepsgegevens heeft de statistici ook veel hoofdbreken bezorgd – wat mede een gevolg is van het feit dat de antwoorden op de desbetreffende vragen niet eenvoudig herleidbaar zijn tot enkele variabelen (zoals wel mogelijk is bij vragen naar geslacht of leeftijd, burgerlijke staat, geboorte- of woonplaats). In de geschiedenis van die statistiek is voortdurend de vraag opgedoken hoe wetenschappelijke en bestuurlijke categorieën kunnen sporen met alledaagse, 'populaire' voorstellingen over de realiteit van het beroep. De vele veranderingen in de structuur en vraagstelling van de administratieve statistiek getuigen daarvan. Deze veranderingen liggen ten grondslag aan de problemen van

² Deze studie maakt deel uit van een groter historisch-sociologisch onderzoeksproject, waarbij ook de statistiekgeschiedenis in Duitsland en de Verenigde Staten onder de loep wordt genomen. Voor de thema's die hier – binnen de grenzen van een tijdschriftartikel – aan de orde worden gesteld, leent zich de vergelijking tussen Groot-Brittannië en België bijzonder goed. Parallellen inzake economische ontwikkeling spelen daarbij een belangrijke rol, evenals de prominente rol die Belgische en Britse statistici in de negentiende eeuw op de internationale scène hebben gespeeld (A. Quetelet, W. Farr, e.a.). Neil Smelser en Peter Evans dank ik hartelijk voor hun bijdrage aan de totstandkoming van deze tekst; de anonieme BTNG-beoordelaars dank ik hartelijk voor hun commentaren en suggesties bij een eerdere versie.

onderzoekers die de getallen van de negentiende-eeuwse beroepsstatistiek willen gebruiken, maar zij maken deze statistiek ook bijzonder interessant als onderzoeksobject voor sociaal-historische en historisch-sociologische analyses.

Al eerder is er in sociologisch onderzoek op gewezen dat de opkomst van de statistiek ook leidt tot de vraag wat precies gemeten wordt, binnen welk kader de data geordend en gepresenteerd kunnen worden. In die zin is de opkomst van de statistiek zowel verbonden met de veelbesproken 'ontdekking' van de maatschappij als met de thematiek van inclusie of exclusie van individuen in de moderne maatschappij (Buck, 1982; Luhmann, 1997; Donnelly, 1998; Stichweh, 2005). Precies aan de vaak impliciete verschuivingen op het vlak van inclusie/exclusie wordt in deze bijdrage specifiek aandacht besteed – tegen de achtergrond van de groeiende maatschappelijke betekenis van het individuele beroep. Die specifieke invalshoek ligt ten grondslag aan de selectie van het geanalyseerde bronnenmateriaal: de beroepsgegevens die als onderdeel van de algemene volkstellingen werden ingezameld. Ook via diverse economische tellingen (landbouw, industrie en handel) zijn in de negentiende en twintigste eeuw herhaaldelijk gegevens opgevraagd over tewerkstelling of werkgelegenheid. Maar die tellingen geven geen beeld van de gehele bevolking en de manier waarop alle personen ingedeeld worden; zij richten zich enkel op personen die in de betreffende economische sectoren tewerkgesteld zijn of er loon ontvangen. Op de basismechanismen van inclusie en exclusie krijgt men pas zicht op het moment dat de gehele bevolking in het blikveld komt en met betrekking tot ieder individu een bepaalde beslissing moet worden getroffen (bijvoorbeeld actief of niet-actief).

De hierna volgende analyse behandelt de periode vanaf de eerste algemene volkstellingen waarin een vraag naar het beroep werd opgenomen (vanaf 1801 in Groot-Brittannië, vanaf 1846 in België) tot in de eerste helft van de negentiende eeuw, tot het moment waarop 'onze' hedendaagse beroepsstatistische distincties bij deze volkstellingen ingang vonden. Na een beknopte beschrijving van de telmethodes, die in België en Groot-Brittannië bij de algemene volkstellingen zijn gehanteerd, worden drie kenmerken van de beroepsstatistiek voor het voetlicht gebracht: het tellen van individuen in plaats van huishoudens, het uitsluiten van niet-betaalde huiselijke arbeid, het buitenspel zetten van sociale status als criterium bij de registratie van individuele beroepsbezigheden.³ Die kenmerken zijn thans vanzelfsprekend, maar waren

³. De Brabander laat in zijn proefschrift over de economische activiteit in België de algemene volkstellingen nagenoeg geheel buiten beschouwing. Hij acht, na een beschouwing van de methodologie van de negentiende-eeuwse volkstellingen, de resultaten ervan "princiepelijk onbruikbaar" (De Brabander, 1984, 39). Verschillen tussen de volkstellingen zouden er nauwe-

het niet in de negentiende eeuw. Zij getuigen van ingrijpende transformaties inzake de maatschappelijke inclusie/exclusie van individuen. Hun complexe en gecompliceerde ontstaansgeschiedenis verduidelijkt de relatie tussen nieuwe vormen van inclusie en nieuwe vormen van exclusie in de moderne maatschappij.

2. HOE TELLEN EN VRAGEN STELLEN?

In feite functioneert een volkstelling zoals een machine met input en output: de bevolking binnen bepaalde territoriale grenzen wordt aan een aantal vragen onderworpen, de ingezamelde antwoorden worden gecontroleerd en verwerkt, de resultaten worden in een aantal tabellen gepresenteerd en toegelicht. Technisch is veel variatie mogelijk: bijvoorbeeld wat betreft de vragen die gesteld worden of de manier waarop de ingewonnen informatie verwerkt wordt. Het inwinnen van informatie kan ook aan tellers worden overgelaten die van huis tot huis gaan, via telkaarten die onder het toezien van tellers door de betrokkenen ingevuld worden, via vragenlijsten die de betrokkenen zelf invullen en per post moeten retourneren, enzovoort. De machinerie, waarover statistici beschikking hebben, beïnvloedt ongetwijfeld wat wel en niet mogelijk is bij de volkstellingen.⁴ De verschillende technieken hebben eigen mogelijkheden en beperkingen. Maar achter beslissingen of innovaties, die schijnbaar van puur technische aard zijn, kunnen ook verschuivende vanzelfsprekendheden schuilgaan. Tegelijk kunnen die beslissingen zelf bijdragen tot de constructie van een nieuwe realiteit.

Bij de eerste tienjaarlijkse volkstellingen in Groot-Brittannië, die tussen 1801 en 1831 plaatsvonden, werd via tellers een vrij beperkt aantal algemene inlichtingen ingewonnen. Een standaardantwoord uit 1811 luidde bijvoorbeeld: "John Tubbs, bricklayer, 3 males, 2 females, total 5" (zie Glass, 1973, 101). In 1841 werd op instigatie van de *London Statistical Society* (later

lijks zijn. "De methodologie van de beroepstellingen, die in de volkstellingen werden opgenomen, onderging tijdens de negentiende eeuw weinig fundamentele wijzigingen" (*Ibid.*, 36). Zoals hierna aan bod komt, is dat een onjuiste conclusie en kunnen methodologische variaties op zich een zinvol onderzoeksobject vormen.

⁴ Aan organisatorische en materiële veranderingen (centralisatie, telmachines, automatisering,...) kan hierna geen aandacht worden besteed. Over dit type van veranderingen is echter al heel wat historisch onderzoek gebeurd. Zie bijvoorbeeld, wat Nederland betreft, de studies die naar aanleiding van het eeuwfeest van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) verschenen: Erwich & van Maarseveen (1999), Kuijlaars (1999), van Maarseveen & Schreijnders (1999). Een vergelijkend overzicht voor Frankrijk, Groot-Brittannië en Spanje bieden Duriez, Ion, Pinçon & Pinçon-Charlot (1991).

omgedoopt tot *Royal Statistical Society*) een belangrijke innovatie ingevoerd: de gegevens werden ingezameld via het zogenaamde *householder's schedule*. Per huishouden werd een vragenlijst verstrekt met een regel voor ieder lid van het huishouden. De kaart werd door de tellers of de "householders" zelf ingevuld. Alle leden van het huishouden dienden bij naam genoemd te worden – niet enkel het hoofd van het huishouden. Ofschoon alle personen gedefinieerd werden door hun relatie tot het hoofd van het huishouden (bijvoorbeeld als echtgenote, zoon, kleindochter, huishoudhulp, knecht), bood deze telkaart voor het eerst de mogelijkheid voor ieder individu afzonderlijk informatie in te zamelen.⁵ Het is een belangrijke innovatie, die zich nadien handhaaft (Campbell-Kelly, 1996).

In het onafhankelijke België werd vanaf de eerste volkstelling, die oorspronkelijk voor eind 1845 was gepland, maar omwille van voedselschaarste en sociale onrust tot 15 oktober 1846 uitgesteld werd, met telkaarten voor huishoudens (met een regel voor ieder lid van het huishouden) gewerkt.⁶ Adolphe Quetelet, die de leiding had over de Belgische volkstelling, werd ook op internationaal vlak een groot pleitbezorger van deze techniek van informatie-inzameling. De uitstekende reputatie van de volkstelling van 1846 hielp hem daarbij. Onder Quetelets impuls werd in 1853 te Brussel het eerste *Congrès International de Statistique* georganiseerd. Dit congres, dat nadien een kwarteeuw lang is samengeropen, was opgevat als een permanent adviserend orgaan dat oog zou hebben voor wetenschappelijke wensen en praktische bezwaren. Of, zoals het in het *compte rendu* van het eerste congres luidde, als

⁵. De term 'huishouden' werd ruim gedefinieerd. Het definiërend kenmerk was de "common cooking pot"; alle regelmatige mee-eters werden tot het huishouden of de familie gerekend. Ik beperk me hierna tot de tellingen in Engeland en Wales; de tellingen in Schotland en Ierland werden lang apart georganiseerd. De tellingen in Schotland waren echter wel vaak op dezelfde leest als die in Engeland en Wales geschoeid.

⁶. Voor de onafhankelijkheid vonden op Belgisch grondgebied diverse volkstellingen plaats, maar de betrouwbaarheid ervan bleek gering – mede omdat staatkundige motieven (bezetting en onafhankelijkheid) de inzameling en verwerking van gegevens nadelig beïnvloedden. De tellingen die in de Franse tijd plaatshadden, worden echter ook in het algemeen als onsystematische schattingen bestempeld (vergelijk Gille, 1980, 125-140; Dupâquier & Dupâquier, 1985, 287-294). Vrielinck (1999) publiceert zijn analyse van (de fraude bij) de volkstelling van het jaar VIII (1800/1801) zelfs onder de titel "boerenbedrog". Zie tevens de bespreking van het bronnenmateriaal in Vrielinck (2000, 2035-2104). Voor een overzicht van de resultaten van de Nederlandse telling van 1829, zie Quetelet & Smits (1832); voor de resultaten van die telling voor Brussel, zie ook Hannes (1981). Die verschillende tellingen blijven hier verder buiten beschouwing, omdat vragen naar de beroepsbezigheden van de bevolking nog niet werden gesteld (vergelijk ook B, 1947, 7-54).

"une espèce de cour suprême, composée des hommes les plus compétents des différents pays et les plus à même de résumer ce qu'enseigne la pratique et ce qu'exigent à la fois les besoins de l'administration et de la science" (geciteerd bij Brian, 1989, 131; vergelijk tevens de kritische bemerkingen bij Dupâquier & Hélin, 1998, 42-49).

Het internationale gebruik van dit type van telkaarten of vragenlijsten per huishouden werd door Quetelet al bij de convocatie van het eerste congres nadrukkelijk aanbevolen – en met kennelijk succes (Quetelet, 1873, 3-14). Ook in België zijn deze telkaarten gedurende de negentiende en twintigste eeuw in gebruik gebleven.

Zoals in de meeste andere landen steunen de volkstellingen in België en Groot-Brittannië op een wettelijke basis, die éénieder verplicht mee te werken en de gevraagde informatie te verstrekken (en sancties voorziet voor wie dat niet doet). Tegelijk is wettelijk vastgelegd dat de ingezamelde gegevens niet gebruikt kunnen worden voor andere doeleinden (bijvoorbeeld heffing van belastingen, aanwijzing van dienstplichtigen) – om zodoende de accuraatheid van de verstrekte informatie te bevorderen. De volkstellingen dienen geen specifiek instrumenteel doel, maar horen inzicht te bieden in de opbouw en structuur van de maatschappij, van de staat als *social body*. Maar de input en output van de censusmachine hangen natuurlijk ook samen met de vragen die precies gesteld worden. De opzet van de volkstellingen maakt het nodig dat de vragen begrijpelijk geformuleerd en de antwoorden controleerbaar juist zijn. In principe zou per vraag slechts één antwoord correct mogen zijn (in tegenstelling tot kleinschaligere surveys waarin ook naar attitudes of meningen wordt gepeild). De gebezigde concepten en categorieën dienen niet enkel wetenschappelijk gefundeerd, maar ook voor éénieder, die de vragen beantwoorden moet, begrijpelijk te zijn.

Wat de beroepsstatistiek betreft, is de instabiliteit van de vraagstelling op zichzelf al een indicatie van verschuivende vanzelfsprekendheden (Starr, 1987). Bij de vraag naar het 'beroep' werden in Groot-Brittannië initieel diverse begrippen naast elkaar gebruikt. Tussen 1851 en 1881 vroeg men naar "rank, profession, or occupation" (bijvoorbeeld UK, 1851a, cxxxviii).⁷ Het beladen begrip "rank", dat aan de hiërarchische standenmaatschappij refereert, verdween op het einde van de negentiende eeuw uit de vragenlijst. Vanaf 1891 werd de uitdrukking "profession or occupation" gebezigd (bij-

⁷ Bronvermeldingen worden in het bibliografische deel verduidelijkt. In 1841 was het keuzemenu overigens nog wat uitgebreider: "profession, trade, employment, or of independent means" (UK, 1841, 2). De telling van 1851 is de eerste waarbij een nomenclatuur van beroepen gebruikt werd en de eerste waarvan de resultaten redelijk betrouwbaar geacht worden. Zie ook het beknopte overzicht van methodologische variaties bij Bellamy (1978).

voorbeeld UK, 1891b, 139; UK, 1911, 356), vanaf 1921 de uitdrukking "personal occupation" (UK, 1921, 203; UK, 1931, vi-vii). Pas na ruim één eeuw maakten de Britse statistici dus gebruik van een eenheidsterm om éénieders 'beroep' te beschrijven – hoewel zij de resultaten in de officiële publicaties steeds onder de noemer "occupation abstract" groepeerden. Maar kennelijk hadden zij een veelheid van termen nodig om via hun *householder's schedule* de vraag voor éénieder begrijpelijk te maken; de sociale ordening werd kennelijk (nog) niet door de gehele bevolking op dezelfde manier, met dezelfde begrippen of volgens dezelfde principes, gerepresenteerd.

Ook de Belgische statistici hebben lange tijd diverse begrippen gebruikt. Van 1846 tot 1880 werd naar "professions ou conditions" ("beroepen of standen") gevraagd (bijvoorbeeld B, 1846, lv). Het begrip "condition" of "stand" verdween van de telkaart in 1890. Bij de tellingen van 1890 en 1900 werd geïnformeerd naar "professions, fonctions ou positions"; vanaf 1910 vond de uitdrukking "professions, fonctions et situations" of "beroepen, ambten of betrekkingen" ingang (bijvoorbeeld B, 1890a, lxxxiii; B, 1910a, 42-43).⁸ Pas na de Tweede Wereldoorlog werd de nadruk gelegd op de termen "beroep" en "bijberoep". De statistici hebben hun labels aangepast aan de maatschappelijke context. Tegen die achtergrond kan men echter ook stellen dat de bevolking de statistische representatietechnieken geleidelijk heeft leren begrijpen – of, met andere woorden, dat die technieken zich geleidelijk hebben kunnen doorzetten, dat statistische definities van wat als een beroep gelden kan de sociale realiteit sterker zijn gaan bepalen (Porter, 2001; Desrosières & Thévenot, 2002).

Al vaker is – zowel door praktijkdeskundigen, als door academici en wetenschappers – gesteld dat de beroepsstatistiek het lastigste onderdeel van de algemene volkstellingen vormt (bijvoorbeeld De Brabander, 1984; Oomens & den Bakker, 1994). Ook nadat men er in Groot-Brittannië 80 jaar ervaring mee had, bleken de taken gigantisch.

"Let any one try to realize to himself what is meant by sorting out twenty-six millions of persons according to their sexes, their ages, and their occupations, the very names of which are themselves a bewildering puzzle, and to sort these from enumeration books in which the handwriting is often very obscure. Let a person, we say, try to realize this, and he will, we think, admit that the task is not only one of gigantic dimensions, but one in which strict and unflinching accuracy is practically

⁸. Tot 1920 waren de officiële rapporten van de volkstellingen in België uitsluitend Franstalig; een enkele keer werden de Nederlandstalige telformulieren mee afgedrukt. In 1930, in de eerste tweetalige publicatie van de resultaten van de volkstellingen, werd "situations" wel foutief als "standen" vertaald (bijvoorbeeld B, 1930b, 7). Die publicatie deed het Nederlands evenwel op vele plaatsen geweld aan.

unattainable. We made every effort to secure as great accuracy as was possible under the circumstances, but we are bound to state that the margin that must be allowed for error is very considerable" (UK, 1881, 28).

Toch dienen dit soort van problemen niet enkel als een obstakel voor hedendaags sociaal-historisch en historisch-sociologisch onderzoek gezien te worden. Maatschappelijke evoluties kunnen op een vruchtbare wijze bestudeerd worden via de geschiedenis van statistische constructies, via de geschiedenis van de verschillende manieren waarop statistici hebben gepoogd de 'staat' te meten en te ordenen.

3. HUISHOUDENS OF INDIVIDUEN TELLEN?

De kwestie of het volk per kop ("par tête") dan wel per haard of huishouden ("par feu") geteld diende te worden, leek op het einde van de achttiende eeuw ten voordele van een individuele benadering beslecht te zijn (Glass 1973; Brian 1994, 153-178). Tellingen van het volk werden tellingen van alle koppen, van alle individuen. Toch dook diezelfde kwestie in de daaropvolgende eeuw in het onderdeel beroepsstatistiek van de algemene volkstellingen voortdurend opnieuw op. Bij herhaling is teruggekeerd naar tellingen van de beroepen en inkomensbronnen van huishoudens. Het is een lange weg die in Groot-Brittannië en België naar een beroepsstatistiek leidt, die het individu consequent als teleenheid kiest én alle individuen bij de telling insluit (vergeleijk Klein & Morgan, 2001).

3.1. Groot-Brittannië

Het wedervaren bij de eerste Britse volkstellingen doet vermoeden dat de idee van één (mannelijke) kostwinner, die zijn familie onderhield, nog weinig verspreid was in het begin van de negentiende eeuw. In 1801 werd wel gepoogd informatie in te winnen over het beroep van alle individuen, maar die poging werd niet herhaald bij de volgende tellingen. Bij de tellingen van 1811, 1821 en 1831 werd gevraagd naar het *beroep van families of huishoudens*.⁹ In 1831 legitimeerden de statistici die koerswijziging twintig jaar eerder aldus:

⁹ Van de zes vragen, waarmee in 1801 de tellers geconfronteerd werden, luidde de derde: "What Number of Persons, in your Parish, Township, or Place, are chiefly employed in Agri-

"The question of 1801 relating to the Occupations of *Persons*, was found in practice to produce no valuable result. In some cases a Householder seemed to understand that the females of his family, his children, and servants ought to be classed with himself; in some cases he returned them in the negative class, as being neither agricultural nor commercial; in some cases he omitted them entirely. Thus the failure of the question became manifest, and the worthless answers were entered without attempt at correction" (UK, 1831, ix).

De "worthless answers", die de beroepentelling van 1801 opleverde, lijken het gevolg van het feit dat aan het begin van de negentiende eeuw niet éénieders bezigheden door dezelfde bril konden worden bekeken en beoordeeld. De leden van een huishouden voorzagen veelal gezamenlijk in hun levensonderhoud; de specifieke bijdragen van de verschillende leden werden niet als afzonderlijke beroepsbezigheden gepercipieerd. De vraag naar het beroep van families of huishoudens lijkt bedoeld te zijn om die onduidelijkheden te ondervangen; door de tellers en respondenten werd in dit opzicht klaarlijkkelijk vooral het huishouden als de relevante eenheid gezien. Vanaf 1831 werd daarnaast via een reeks van vragen aanvullende informatie ingewonnen, die de beroepsbezigheden van de mannen van 20 jaar of ouder betrof.¹⁰ De daarbij gebruikte categorieën (9 in totaal) detailleerden de beroepsklassen, waarin de families werden onderverdeeld. In 1831 werden aldus gelijktijdig twee verschillende teleenheden gehanteerd: enerzijds huishoudens, anderzijds personen of individuen. Maar terwijl alle huishoudens geteld en gerangschikt werden, werd slechts een specifieke groep van individuen – namelijk volwassen mannen – naar hun beroepsbezigheden gevraagd.

Bij de census van 1841 verdween de vraag naar het beroep van huishoudens definitief. Zij werd vervangen door een vraag naar het *beroep van elk individu*, wat mede mogelijk werd gemaakt door de invoering van de telkaart per huishouden.¹¹ In het officiële rapport werd beklemtoond dat die

culture; how many in Trade, Manufactures, or Handicraft; and, how many are not comprized in any of the preceding Classes?" (UK, 1801, n.p.). Nadien luidde de vraag: "What Number of Families, in your Parish, Township, or Place, are chiefly employed in and maintained by Agriculture; how many Families are chiefly employed in and maintained by Trade, Manufactures, or Handicraft; and, how many Families are not comprized in any of the preceding Classes?" (UK, 1811, ix; zie ook UK, 1821, vi; UK, 1831, v).

¹⁰ Die informatie werd ingezameld via vragen van het type: "How many Males upwards of Twenty Years old are employed in..." (UK, 1831, vi). In iedere vraag werden specifieke beroepsgroepen vermeld. Ook werd het dienstponeel apart geteld: bij de mannen werd een onderscheid gemaakt tussen het dienstponeel dat jonger respectievelijk ouder dan 20 jaar was, bij de vrouwen werd dergelijk leeftijdsonderscheid niet gemaakt (zie tevens Higgs, 1989).

¹¹ Via de telkaarten werd het verzamelen van gedetailleerde gegevens per individu dus in principe mogelijk. Maar dat betekende niet dat die informatie voor alle individuen op dezelfde wijze werd verzameld of verwerkt. Een bekend voorbeeld betreft de Verenigde Staten waar

individuele statistiek een beter beeld van de tewerkstelling in de verschillende economische sectoren zou opleveren (UK, 1841, 14). Feitelijk verschoof de aandacht van de mate waarin economische sectoren in het levensonderhoud van families voorzien naar de effectieve tewerkstelling in deze sectoren. De distinctie die zich door die verschuiving opdrong, is die tussen degenen die wel en degenen die niet werken, tussen zij die een beroep uitoefenen en zij die dat niet doen. Maar die distinctie noopte de statistici ook tot moeilijke beslissingen. Ten aanzien van dit punt werd het gebrek aan consensus door de verslaggever in het rapport openlijk toegegeven.

"We are fully alive to the difficulty of adopting any mode of scientific classification which would give general satisfaction... There is so much difference of opinion as to the strict bounds of productive and unproductive labour, and upon every other element of scientific division, that, in almost any classification we could have adopted, we should have been considered by many to have gone on wrong principles, and to have committed errors of which the extent could not be either tested or corrected" (UK, 1841, 20).

De publicatie van de resultaten van de telling van 1841 ontlokte op de Britse eilanden heel wat polemische reacties (bijvoorbeeld Anon., 1847; Spackman, 1847; Booth, 1886; vergelijk Higgs, 1995). Aan de keuze voor een gegeneraliseerde individuele beroepsstatistiek werd evenwel niet meer getornd. Met de volkstelling van 1851 werd een nomenclatuur van beroepen geadopteerd, die het individu expliciet als teleenheid koos.¹² Die nomenclatuur sloot alle individuen in. Maar de introductie ervan verhinderde niet dat vaak moeilijke beslissingen getroffen dienden te worden – beslissingen die ook anders hadden kunnen uitvallen. Zoals hierna nog aan bod zal komen, werd die nomenclatuur naderhand bovendien voortdurend bijgesteld. De geschiedenis van de beroepsstatistiek maakt de contingentie van de beslissingen van de statistici duidelijk. Aan de ingevoerde distincties is niets natuurlijks; het zijn sociale constructies, die in bepaalde omstandigheden overtuigen.

aanvankelijk enkel de "vrije" personen hoofdelijk werden geteld. De indianen werden niet geteld, de zwarte slaven telden voor 3/5 mee bij de bepaling van de bevolkingsgrootte (en het corresponderende aantal afgevaardigden in het "House of Representatives"). Pas na de Amerikaanse burgeroorlog veranderde die praktijk. Zie daaromtrent onder meer Anderson (1988, 36-41) en voorts Elmer (2002).

¹² Met die nomenclatuur vermeed men een probleem dat de telling van 1841 ernstig had belast. In 1841 dienden personen op de telkaart hun beroepsidentiteit zelf te beschrijven; men vroeg naar "each man's description of himself" (UK, 1841, 7). De vele zelfbeschrijvingen werden uiteindelijk tot 877 verschillende beroepen gereduceerd – maar met talloze onduidelijkheden en betwistbare beslissingen (vergelijk Drake, 1972). In het invloedrijke overzicht, dat Charles Booth (1886) maakte, werden de gegevens van de volkstelling van 1841 omwille van die foutenbronnen zelfs niet opgenomen.

Bij de tellingen van 1811, 1821 en 1831 lag de focus, tegen de achtergrond van discussies over het economische belang van de landbouw, op het aantal families of huishoudens dat via de agrarische dan wel de commerciële sector (nijverheid en handel) in zijn levensonderhoud kon voorzien. De restklasse, die alle overige personen of families groepeerde, werd (zoals al eerder geciteerd) door de statistici nog bestempeld als de "negative class". Zolang de focus op het huishouden was gericht, was het niet nodig om een scheidslijn aan te brengen tussen actieve en niet-actieve personen in het huishouden. Op die wijze kreeg men evenwel geen zicht op de feitelijke arbeidsverdeling, op het aantal individuen dat effectief in de diverse economische sectoren actief was. Vanaf 1841 (na een mislukte poging in 1801) werd geopteerd voor een individuele beroepsstatistiek, waarin beroepsactieve individuen onafhankelijk van hun familie werden geteld. Dat leidde onder andere tot een meer gedetailleerde indeling van éénieders beroepsbezigheden, maar confronteerde de statistici ook met diverse statistische problemen – van zowel praktische als theoretische aard.

3.2. België

De evolutie van de statistiek in België heeft andere wegen gevolgd. Dat hangt niet alleen samen met politieke en staatskundige verwickelingen aan het begin van de negentiende eeuw, die de organisatie van (betrouwbare) volkstellingen bemoeilijkten. De evolutie is ook op een specifieke manier door de individualisering van de beroepstelling beïnvloed. De eerste volkstelling in het onafhankelijke België, die in 1846 plaatsvond, bevatte een geïndividualiseerde vraag naar het beroep of de stand ("profession ou condition") van de feitelijke bevolking. Bij de verwerking van de gegevens richtten de statistici zich evenwel vooral op de "chefs de ménage" en hun beroepsbezigheden. Op grond van het beroep van de "chefs" werden de gezinnen of huishoudens als geheel statistisch geordend. De gezinsleden van personen met een beroep werden niet bij de bevolking zonder beroep gerekend; zij werden geteld bij het beroep van hun gezinshoofd.¹³ In de Belgische volkstel-

¹³ In de toelichting wordt wat dit punt betreft als volgt gearchuteerd: "Outre l'indication des personnes qui exercent les différentes professions, on a donné celle des personnes qui dépendent de ces professions; il a été permis ainsi de faire connaître, outre les chefs de famille, les femmes et enfants qui se rapportent à chacune des catégories indiquées, et de ne pas les rejeter, comme on l'a fait dans quelques recensements, parmi les individus sans profession" (B, 1846, xlv). Daardoor heeft slechts een klein aantal "chefs de ménage" volgens deze statistiek

ling van 1846 is het beroep, ondanks het feit dat naar de beroepsbezigheid van ieder individu gevraagd werd, een eigenschap van het *hele huishouden* (inclusief jonge kinderen of invalide gezinsleden).

Bij de tweede volkstelling, die in 1856 plaatshad, werd opnieuw naar éénieders beroep of stand gevraagd. Ditmaal werd een tweeledige verwerking van de gegevens voorgesteld: enerzijds vanuit het standpunt van het huishouden (via het beroep van de "chef"), anderzijds vanuit individueel standpunt. Maar de in het rapport gepresenteerde resultaten beperkten zich tot de individuele beroepsstatistiek. Anders dan in 1846 kwamen de gezinsleden, die geen eigen beroep uitoefenden, daardoor in een restcategorie terecht. Volgens de volkstelling van 1856 was bijna de helft van de Belgische bevolking zonder beroep. Halverwege de negentiende eeuw leek de individualisering van het beroep dus een vast vertrekpunt. Toch werd bij de volgende tellingen die optie niet verder uitgewerkt. In 1866 werden de resultaten weer in tweeërlei vorm gepresenteerd. De inleidende samenvatting van het rapport bevat een gegevenstabel over individuele beroepen, hoewel in de tekst letterlijk geen enkel woord aan deze tabel werd besteed. De detailgegevens over de beroepsbevolking werden in een apart deel echter zoals de resultaten van de eerste telling (1846) gepresenteerd, dat wil zeggen: per beroep niet enkel het aantal beoefenaars, maar ook het aantal van deze kostwinners afhankelijke personen. Het huishouden figureerde hier aldus opnieuw als statistische eenheid. Op die manier geteld, was in 1866 officieel minder dan 1% van de Belgische bevolking zonder beroep.

Tien jaar later, in december 1876, werd er slechts een beperkte volkstelling in België georganiseerd. De eerstvolgende grootschalige 'tienjaarlijkse' telling vond eind december 1880 plaats; België nam (als één van de weinigen) een advies van het achtste *Congrès International de Statistique* (1872) over om de volkstellingen voortaan te houden in jaren eindigend op een 0. Bij de beroepstelling van 1880 werd nog een nieuwe variant geïntroduceerd: in de tabellen zijn niet de gegevens over het aantal personen met of zonder specifiek beroep, maar over het aantal uitgeoefende beroepen vermeld. Omdat een aantal personen aangaf meerdere beroepen uit te oefenen, overtrof het aantal uitgeoefende beroepen het aantal personen met een beroep. Welke beroepen voor welke personen een hoofd- dan wel een nevenactiviteit vormden, is niet af te leiden uit deze gegevens.¹⁴ Met andere woorden: van het beroep als

geen beroep. Voor een uitvoerige analyse en bronnenkritische beoordeling van deze telling, zie Gubin & Van Neck (1981).

¹⁴. Zoals in het rapport van de volkstelling van 1910 bij een historisch overzicht schamper wordt opgemerkt, kan in/voor 1880 het aantal beroepsactieve personen slechts indirect (en dus minder betrouwbaar) worden gecalculleerd, namelijk door het aantal beroeploze personen af te

eigenschap van hele huishoudens is anno 1880 geen sprake meer, maar ook het individu verdween bij die telling dus als statistische eenheid deels naar de achtergrond.

Het individuele standpunt zette zich opnieuw – ditmaal definitief – door bij de volgende volkstelling in 1890. Ook in België staat vanaf dan het onderscheid centraal tussen de individuen die ofwel minstens één, ofwel geen beroep uitoefenen. Het uitoefenen van een beroep wordt gedefinieerd als het *uitoefenen van betaalde werkzaamheden* (B, 1890a, cxxii). Enkel individuen die door anderen voor hun werkzaamheden betaald worden, worden tot de beroepsactieve bevolking gerekend. Individuen die geen eigen inkomen verwerven (kinderen, echtgenotes, invaliden, ouden van dagen), dienen tot de categorie van de personen zonder beroep gerekend te worden. Op basis van de tweedeling, die door deze definitie ingevoerd wordt, konden de kostwinner en de overige leden van het huishouden (andermaal) aan elkaar gekoppeld worden.

"Les personnes qui composent la population non active ont été rattachées aux professions exercées par les personnes de qui elles dépendent. On a pu ainsi établir dans quelle mesure chaque profession ou chaque groupe de professions procure ses moyens de subsistance à la population non active. C'est la première fois que ce renseignement, dont l'intérêt n'a pas besoin d'être souligné, a été obtenu en Belgique" (B, 1910a, 246).

Het is door de invoering van het monetair criterium dat die opdeling als nieuw kon worden gepresenteerd.

Van een duidelijke opsplitsing van de bevolking in een werkzaam en niet-werkzaam deel was lange tijd geen sprake. De facto lijkt de beslissing over het al dan niet behoren tot de beroepsbevolking in sterke mate te zijn overgelaten aan de betrokkenen zelf; slechts geleidelijk werden de desbetreffende aanwijzingen van de ambtenaren en statistici voor de tellers meer gedetailleerd en gedeceerd. Hoe kon ook een onderscheid worden gemaakt tussen actief en niet-actief zijn, tussen werken en niet-werken, op een ogenblik dat heel wat activiteiten nog grotendeels in het huishouden plaatsvonden, dat de grenzen tussen betaalde arbeid (loondienst) en zelfstandige arbeid onduidelijk waren, dat noch de tijd, noch de ruimte waarin werd gewerkt duidelijk afgebakend waren? Het onderscheid tussen de actieve en de niet-actieve bevolking won aan betekenis nadat het monetaire criterium (betaalde of lucratieve arbeid) in ruimere kring ingang vond. Het is ook pas tegen die achtergrond dat voor het eerst evolutietabellen in de beroepsstatistiek worden gepresen-

trekken van het totale bevolkingsaantal (B, 1910a, 269-270). Het aantal huisvrouwen dat een nevenberoep uitoefent, fungeert hier aldus als een foutenbron.

teerd – ondanks de voortdurende interesse voor en bekommernis om groei en vooruitgang, die uit alle rapporten van de Belgische negentiende-eeuwse volkstellingen spreekt (B, 1890a, liv-lx).¹⁵

3.3. Individuele beroepen

Het was – zeker in agrarische regio's – lange tijd min of meer vanzelfsprekend om het huishouden op te vatten als een eenheid onder de leiding van een 'hoofd', waarvan de echtgenote en kinderen, alsook alle andere personen die onder hetzelfde dak leefden, afhankelijk waren (vergelijk UK, 1811, x). De leden van een huishouden voorzagen gezamenlijk in hun levensonderhoud; zij werden gezamenlijk beschouwd als een relevante eenheid (vergelijk Horrell & Humphries, 1997; Vanhoute, 1998). Tegen die achtergrond bezien, kunnen de moeilijkheden bij de invoering van een individuele beroepsstatistiek niet verbazen. Het opdelen van huishoudens in individuele eenheden was niet voor éénieder vanzelfsprekend of zinvol op een moment dat het huishouden nog de economische productie-eenheid was waarin alle gezinsleden in meer of mindere mate actief aan de productie participeerden. De (noodgedwongen) keuze van statistici om de beroepsgegevens per huishouden op te vragen dan wel te verwerken, reflecteerde die realiteit. Wel werd bij de tellingen de mogelijkheid voorzien dat de beroepsidentiteit van individuen ook los van het huishouden vastgesteld kon worden, met name in die gevallen waarin bepaalde leden van het huishouden een beroep uitoefenden dat *niet* dat van het hoofd van het huishouden, de "householder" of "chef de ménage", was.

De individuele benadering van het beroep zette zich in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk door; slechts geleidelijk verdwenen de misverstanden en werd voor éénieder duidelijk wat gevraagd werd (vergelijk Lindenfeld, 1997). Op twee hieraan gerelateerde elementen wil ik nog wijzen. Allereerst bracht de opname van de rubriek 'beroep' in de telkaarten met zich

¹⁵ Dat bracht met zich mee dat retrospectief aan de oudere data één (dan in gebruik zijnd) indelingsschema werd opgelegd. De problemen daarvan werden overigens wel gezien. "Une comparaison avec les recensements antérieurs n'est guère utile, attendu que les instructions données pour opérer le recensement et le classement des professions n'ont pas toujours été les mêmes" (B, 1900a, lxx). Maar de vergelijkende tabellen werden desalniettemin wel opgesteld. Het is een strategie die ook in kwantitatief historisch onderzoek vaak opgeld maakt: eerst wordt gewaarschuwd voor de onbetrouwbaarheid van de gegevens, vervolgens worden de gegevens toch gepresenteerd en geïnterpreteerd – waarbij de eerdere waarschuwing dan zelf niet meer in acht wordt genomen (vergelijk voorts Szreter, 1984).

mee dat die rubriek ook voor of door éénieder ingevuld diende te worden. De introductie van de vraag naar het beroep verplichtte *allen* die vraag te beantwoorden. Tussen de individuen kon geen onderscheid worden gemaakt; alle beroepen dienden in dit statistisch opzicht *als equivalent* te worden beschouwd. Dat hield in dat alle beroepen geregistreerd dienden te worden, alsook de eventuele afwezigheid van beroepsbezigheden. In ieder geval, voor ieder individu, diende een bepaalde beslissing te worden getroffen – ofwel ter plekke door de tellers, ofwel door de ambtenaren belast met de verwerking van de gegevens. De ambtelijke documenten, die in de officiële rapporten zijn opgenomen, maken duidelijk dat dienaangaande voor de tellers meer en meer richtlijnen werden geformuleerd. Niet alleen werd gewezen op de noodzaak de antwoorden nauwgezet te controleren. Bij de Belgische volkstelling van 1866 bijvoorbeeld werd ook gestipuleerd dat een "chef de ménage" nooit zonder beroep kon zijn.¹⁶ De tellers werden bovendien aangespoord de volledigheid van de telkaarten te controleren en niet te snel de beschrijving "sans profession" te accepteren (bijvoorbeeld B, 1880, lxxxvi, xcii-xciii). Vanaf 1890 verscheen de (later voortdurend herhaalde) instructie, dat het woord "aucune" ingevuld diende te worden indien de betrokkene geen beroep had (bijvoorbeeld B, 1890a, cxxii). Wellicht speelden politieke gevoeligheden daarbij tevens een rol. Een toename van de niet-actieve bevolking werd vaak als een probleem omschreven (en verklaard door onnauwkeurigheden bij eerdere tellingen).

Een tweede, opvallend element manifesteert zich in dezelfde periode. Ofschon ieder individu bij de telling meerdere beroepen kan opgeven, werd vrijwel steeds enkel het eerst vermelde of belangrijkste beroep verwerkt. Niet alleen diende ieder individu de vraag naar het beroep te beantwoorden, er werd daarnaast per individu slechts *één activiteit als beroep* weerhouden. Zowel bij de Belgische als de Britse volkstellingen is het duidelijk dat de aangifte van twee of meer beroepen als een statistisch probleem werd ervaren. In 1866 werd in België bijvoorbeeld verwacht dat het belangrijkste beroep, "la profession principale", het eerst werd vermeld. Enkel dat beroep werd verrekend (B, 1866, liv). Slechts bij de telling van 1880 werden ook nevenactiviteiten verrekend, maar de afwijzende reacties die naderhand volgden, maken voldoende duidelijk dat die optie voor de statistici niet werkzaam was. In Groot-Brittannië werd de keuze voor het principe 'één individu, één

¹⁶ "Assigner une profession ou condition à tout chef de ménage indistinctement; à défaut d'autre, celle de propriétaire, rentier ou pensionné. Ne ranger parmi les personnes sans profession que celles (femmes, enfants, infirmes) qui vivent des ressources du chef de famille... Indiquer la profession des enfants, quelque jeunes qu'ils soient, lorsqu'ils en ont une" (B, 1866, xli).

beroep' mede gelegitimeerd door een nomenclatuur die zich aan de classificatie van planten door de achttiende-eeuwse arts en botanicus Carl von Linné ofte Linnaeus oriënteerde – waarbij iedere plant in één en slechts in één klasse kon worden ingedeeld.

"The people may be classified in groups, easily distinguishable, on the principles that have been adopted since the time of Linnaeus in the natural sciences" (UK, 1851b, lxxxi).

Dergelijk 'één individu, één beroep' uitgangspunt vereenvoudigde de statistiek. Het maakte de presentatie van gegevens in overzichtelijke tabellen mogelijk. Het lijkt thans ook vanzelfsprekend, maar men mag niet uit het oog verliezen dat het combineren van meerdere beroepsactiviteiten in de negentiende eeuw wellicht eerder regel dan uitzondering was (bijvoorbeeld landbouwer én schoolmeester, naaister én schoonmaakster én winkelierster, hoefsmid én metaalbewerker, enzovoort).¹⁷ De statistiek beschrijft niet alleen de realiteit, zij construeert ook die realiteit.

4. BETAALDE OF ONBETAALDE BEROEPSBEZIGHEDEN?

De nieuwe principes confronteerden de statistici met problemen, waarmee zij niet eerder geconfronteerd waren. Een aantal problemen, dat specifiek door de opsplitsing van huishoudens werd opgeworpen, betrof de waardering van het huishoudelijke, vooral door vrouwen verrichte werk. Niet alleen onderzochten de statistici in de praktijk telkens weer dat een correct beeld van de werkzaamheden van vrouwen moeilijk te verkrijgen viel (vergelijk Gubin & Van Neck, 1981, 306-328; Heyrman, 2001).¹⁸ Zij werden bovendien voor

¹⁷. Vergelijk de argumentatie die in Groot-Brittannië in 1881 werd opgebouwd. "Then, again, came the question of how to deal with the numerous persons who return themselves as following more than one occupation. The general rules we laid down were, firstly, that a mechanical handicraft or constructive occupation should invariably be preferred to a mere shop-keeping occupation; secondly, that, if one of the diverse occupations seemed of more importance than the others, it should be selected; and, thirdly, that in default of such apparent difference the occupation first mentioned should be taken, on the ground that a person would be likely to mention his main business first" (UK, 1881, 28).

¹⁸. Zo oordelen Gubin & Van Neck (1981, 357) over de volkstelling van 1846 als volgt: "Indépendamment de ces anomalies, qui ne peuvent être détectées que par l'examen des registres de population, il faut se rendre à l'évidence: les chiffres du recensement professionnel sont inutilisables en ce qui concerne le travail féminin. Non seulement ce travail est nettement sous-déclaré mais encore, et ceci est plus grave, l'ampleur de cette sous-déclaration varie considéra-

theoretische problemen gesteld. Hebben vrouwen, die zich hoofdzakelijk met huiselijke taken onledig houden, een eigen beroep? Onder welke voorwaarden? Hoe wordt – indien nodig – een onderscheid gemaakt tussen het huishoudelijke werk dat echtgenotes en datgene dat huishoudsters en dienstbodes verrichten? Het zijn problemen die voortvloeien uit de keuze voor een geeneraliseerde individuele beroepsstatistiek. De beslissingen die dienaangaande werden getroffen, worden hierna besproken.

4.1. Groot-Brittannië

Aan gene zijde van het Kanaal was de volkstelling van 1841 de eerste met een op individuele leest geschoeide beroepsstatistiek (de telling van 1801 had slechts "worthless answers" opgeleverd; die van 1831 had zich uitsluitend op de beroepsbezigheden van volwassen mannen gericht). De totale bevolking werd in 1841 in 12 beroepsklassen onderverdeeld. Naast het aantal inwoners dat in de "two great classes of occupations" actief was, te weten: landbouw en commercie (nijverheid en handel), onderscheidde men onder andere ook één klasse voor het dienstpersoneel ("domestic class") en één die bestempeld werd als "residue of population". Die laatste klasse was een heterogeen amalgaam, maar bevatte volgens de officiële verslaglegging hoofdzakelijk "unmarried women living with their parents" en "the wives of professional men or shopkeepers, living upon the earnings but not considered as carrying on the occupations of their husbands" (UK, 1841, 9). Een groot aantal huisvrouwen werd dus bij de "residue of population" ingedeeld, ofschoon anderen (waaronder de echtgenotes van boeren) bij de beroepsactieve bevolking werden gerekend. De richtlijn luidde:

"The profession, etc., of wives, or of sons or daughters living with their husbands or parents, and assisting them, but not apprenticed or receiving wages, need not be set down" (UK, 1841, 3).

Globaal genomen werd het merendeel van de vrouwelijke bevolking bij die restklasse gerekend; het ging om zo'n 68% van de volwassen vrouwen, daarentegen om minder dan 6% van de volwassen mannen.

Vergeleken met de telling van 1841 werd in 1851, met de arts William Farr als invloedrijke roerganger, een geheel ander classificatieschema gebruikt. In totaal werden 17 klassen onderscheiden, die weer opgedeeld waren

blement d'une région à l'autre". De instructies werden dus anders begrepen en toegepast in verschillende streken of regio's van het land.

in subklassen en specifieke beroepen of beroepscategorieën. De ordening was gestoeld op een *hiërarchisch principe*; de klemtoon werd gelegd op de sociale organisatie van het koninkrijk. De ordening diende de maatschappelijke relevantie van de verschillende beroepsklassen voor het voetlicht te brengen. Huisvrouwen werden nu niet meer bij de "rest" gerekend. Hoog in de hiërarchie, als vijfde klasse, waren de beroepen van de "domestic class" gesitueerd: echtgenote, weduwe, huishoudster, kind of verwante. Er is niets in te brengen tegen de reden die werd gegeven voor die opwaardering: "The most important production of a country is its population" (UK, 1851b, lxxxviii). Zo gezien werd het ook ondenkbaar dat huisvrouwen als personen zonder beroep zouden worden beschouwd en dan bij de klasse van nutteloze, niet-productieve individuen ondergebracht. In de restcategorie bracht men nog slechts die individuen onder waaromtrent geen nadere informatie kon worden vergaard (vergelijk Cheshire, 1854; Crossick, 1991).

Tijdens de twee volgende volkstellingen werd dit classificatieschema niet wezenlijk bijgesteld. In 1861 werden 18 niveaus onderscheiden, gegroepeerd in zes klassen. De hiërarchische opbouw van het schema bleef gevrijwaard: na de "professional class" kwam de "domestic class", bestaande uit de echtgenotes en kinderen die onbetaalde werkzaamheden in het huishouden verrichtten enerzijds en het betaalde dienstpersoneel in het huishouden anderzijds.

"These women are sometimes returned as of no occupation. But the occupation of wife and mother and housewife is the most important in the country, as will be immediately apparent if it be assumed for a moment to be suppressed" (UK, 1861a, 33).¹⁹

Wel hadden de gedetailleerde tabellen in de appendix van het rapport enkel betrekking op de bevolking van 20 jaar of ouder, waardoor het relatieve gewicht van de kinderrijke "domestic class" sterk gereduceerd werd. Bij de volkstelling van 1871 werd die keuze min of meer bevestigd. Alle personen beneden 15 jaar werden uit de "domestic class" verwijderd en ondergebracht bij het laatste/laagste niveau. Maar hoog in de hiërarchie bleef ook dan "the most useful of all occupations, that of wife, mother, and mistress of a family"; over het werk van echtgenote en moeder werd onverminderd gesproken als een "noble and essential occupation" (UK, 1871, xli).

Ook in 1881 werd het hiërarchische ordeningsschema van de voorgaande volkstellingen ogenschijnlijk zonder veel wijzigingen opnieuw toegepast.

¹⁹. In 1861 en 1871 werden daaraan ook nog verwant geachte beroepen toegevoegd, bijvoorbeeld van het dienstpersoneel in hotels en restaurants (UK, 1861a, 33-34; UK, 1871, xli). Maar bij de volgende telling verhuisden deze beroepen naar de "industrial class" (UK, 1881, 32-33).

Maar hoewel de basisstructuur van het ordeningsschema gehandhaafd bleef, vond met betrekking tot de classificatie van het werk van vrouwen toch een ingrijpende verandering plaats. Echtgenotes, die geen specifiek betaald beroep hadden, werden in de laatste klasse van het schema ondergebracht, die nu de titel "unoccupied class" meekreeg.²⁰ Door die verschuiving werden onder de noemer "domestic class" nog enkel *betaalde beroepsbezigheden* gegroepeerd. Met andere woorden: de huishoudelijke bezigheden van echtgenotes of ongehuwde dochters werden in 1881 niet meer als beroep erkend – al werd voorzichtigheidshalve wel opgemerkt dat deze personen "can only be called unoccupied, when that term is used in the limited sense that it bears in the Census Returns" (UK, 1881, 49). Toch is die benadering van het huishoudelijke werk van vrouwen (hun "labour of love") nadien niet meer wezenlijk veranderd. Zij is ook thans nog grotendeels vanzelfsprekend: enkel diegenen die een betaald beroep uitoefenen, worden tot de actieve bevolking gerekend (vergelijk Conk, 1981; Deacon, 1985).

4.2. België

In België is door de statistici in de loop van de negentiende eeuw op een andere manier tegen individuele beroepswerkzaamheden aangekeken. De eerder gememoreerde discussie over de teleenheid, die bij de beroepsstatistiek gebruikt diende te worden (huishouden of individu), wierp duidelijk haar schaduw over de wijze waarop de Belgische statistici de werkzaamheden van vrouwen en kinderen observeerden. Bij de eerste volkstelling (1846) werd gekozen voor het huishouden als teleenheid, waardoor men de vraag ontweek hoe de werkzaamheden van de huisgenoten van de "chef de ménage" gekwalificeerd en gekwantificeerd dienden te worden. Huisvrouwen werden in 1846 niet als personen zonder beroep geassocieerd; zij vielen onder het beroep van hun "chef de ménage". Het aantal personen "sans profession" in de gegevenstabellen was daardoor gering: minder dan 4% van de totale bevolking van het gehele koninkrijk België.

Bij de volgende telling, één decennium later, werd de beroepsstatistiek anders aangepakt. Het onderscheid tussen het hoofd van het huishouden en de overige bewoners werd wel gehandhaafd, maar de laatste categorie werd

²⁰ De inwoners met een niet nader bepaald beroep (vaak dagloners), die tevoren in de laatste klasse ondergebracht waren, werden in 1881 bij de "industrial class" ingedeeld – zodat de laatste categorie enkel die inwoners ging omvatten, die volgens de statistische logica geen lucratief beroep uitoefenden. Zie daaromtrent ook Woollard (1999).

onderverdeeld in personen met en personen zonder eigen beroep. Door de invoering van die distinctie confronteerden de statistici zichzelf ditmaal wel met de vraag hoe zij de werkzaamheden van de medebewoners dienden te beoordelen. Het criterium was een *monetair criterium*; men maakte een onderscheid tussen degenen die met hun werkzaamheden de kost verdienden (voor zichzelf en eventueel ook voor andere huisgenoten) én degenen die dat niet deden (B, 1856, lxxxii). Door de toepassing van dat criterium bleek in 1856 nagenoeg 50% van de totale bevolking "sans profession". De personen, die betaalde huishoudelijke werkzaamheden verrichtten, werden in twee verschillende klassen geïnclassificeerd: de helpers in landbouwhuishoudens werden als boeren en boerinnen geteld, voor de anderen was er een aparte klasse "services domestiques".

Toch was de exclusie van onbetaalde huishoudelijke arbeid in 1856 ook voor de statistici zelf geen vanzelfsprekendheid. In een uitgewerkte casestudy (toegevoegd aan een omzendbrief van 3 juni 1857, met richtlijnen in verband met de verwerking van beroepsgegevens) werden de beroepsbezigheden van de bevolking van een Henegouws dorp (Anvaing) exemplarisch vanuit een tweeledig standpunt ontleed: vanuit huishoudelijk én vanuit individueel standpunt. Bij de individuele beroepsstatistiek kwamen diegenen die geen "chef de ménage" waren hoofdzakelijk in twee categorieën terecht, namelijk "ménagère" of "sans profession". De laatste categorie bestond nagenoeg geheel uit kinderen (jonger dan 14 jaar). Met andere woorden: in dit voorbeeld is onbetaalde huishoudelijke arbeid nog een apart beroep (B, 1856, lxxxii-lxxxix). Maar bij de presentatie van de gedetailleerde gegevens voor het hele land, die uitsluitend op individuele leest geschoeid waren, verhuisden de "ménagères" naar de laatste klasse, die van de "personnes sans profession".

In zekere zin dook eenzelfde ambiguïteit ook op bij de volgende volkstellingen. In 1866 werd wel met nadruk gesteld dat een vrouw des huizes, die hoofdzakelijk huishoudelijke taken op zich neemt, geen beroep uitoefent.²¹ Maar uiteindelijk werden in het officiële rapport geen gegevens per individu maar enkel per huishouden gepresenteerd, waarmee het probleem van een getrouwe registratie en telling van de werkzaamheden van thuiswerkende

²¹ Als instructie aan de tellers werd meegegeven dat diegenen, die van de inkomsten van de "chef de ménage" afhankelijk waren, als personen zonder beroep gerangschikt dienden te worden. De volgende precisering werd toegevoegd: "l'épouse qui ne s'occupe que des soins ou de la direction du ménage est sans profession et ne doit pas être qualifiée de ménagère, ce qui s'entend d'une servante ayant soin du ménage de quelqu'un". Ook diegenen die een beroep aanleerden "sans toucher de salaire" werden als personen zonder beroep geboekstaafd (B, 1866, xli). Voor een overzicht van de vrouwelijke zelfstandige arbeid in de negentiende en twintigste eeuw, zie Heyrman (2001). Vergelijk dienaangaande ook de observaties bij de volkstelling van 1846 van Gubin & Van Neck (1981, 357-358).

vrouwen opnieuw werd ontweken.²² Bij de volkstelling van 1880 werd het monetaire criterium andermaal bekrachtigd: de gebruikte nomenclatuur was gestoeld op het onderscheid tussen betaalde en onbetaalde arbeid, tussen lucratieve en niet-lucratieve bezigheden. Maar doordat in 1880 in de gegevenstabellen beroepen en geen individuen werden gerangschikt, bleef een bepaalde ambiguïteit bestaan. Onduidelijk is wie meermaals in de beroepsstatistiek opduikt: onbetaalde huisvrouwen met een betaalde nevenbezigheid, of omgekeerd: beroepsactieve vrouwen die hun huishouden 'erbij deden' en dat ook expliciet meedeelden, of personen die gelijktijdig meerdere lucratieve beroepen op de telkaart vermeldden.

Het criterium, dat al in 1856 vooropgesteld werd, namelijk dat slechts lucratieve bezigheden als beroepsbezigheden erkend kunnen worden, werd in België uiteindelijk vanaf 1890 zonder meer toegepast (B, 1890a, liv). De daaruit resulterende grote verschillen in de activiteitsgraad van mannen en vrouwen lijken de Belgische statistici niet te verbazen: "la proportion de chacune de ces catégories est très différente naturellement dans les deux sexes" (B, 1890a, lxx). Toch noodzaakte het politiek onaantrekkelijke beeld van een grote niet-actieve bevolkingsgroep tot een statistisch wederwoord. Vanaf de volkstelling van 1910 – de eerste telling waarin de beroepsstatistiek uitvoerig becommentarieerd is – werd stelselmatig aandacht besteed aan de bezigheden van de vrouw, "le travail de la femme" (B, 1910a, 251-254; B, 1920a, 97-100; B, 1930b, 25-30). Bij die volkstellingen werd ook de categorie "helper/helpster" geïntroduceerd om de activiteiten van vrouwen die hun echtgenoten bijstaan voor het voetlicht te brengen. Het zijn pogingen om het weinig gedifferentieerde beeld, dat door de focus op lucratieve bezigheden ontstond, te corrigeren. Het zijn tevens pogingen om de opvallende discrepanties tussen de activiteitsgraad van mannen en die van vrouwen in een ander perspectief te plaatsen (vergelijk Hilden, 1993). Men kan ook stellen dat de statistici geconfronteerd werden met problemen, die ze zelf in het leven geroepen hadden.

²² Men kan evenwel ook vermoeden dat juist dit probleem de aanleiding geweest is voor de keuze van een presentatie van gegevens, die zich beperkte tot de "chefs de ménage". In het officiële rapport zelf ontbreekt ieder commentaar over de keuze van de presentatiewijze van de gegevens.

4.3. Lucratieve beroepen

De individugerichte benadering gaat samen met een marktgeoriënteerd concept van beroepsmatige arbeid. Beroepsmatige arbeid is die arbeid, die via de markt een monetaire waarde kan krijgen – ofwel door het verkopen van goederen of diensten, ofwel door het ontvangen van loon of salaris via de arbeidsmarkt. Het is met behulp van dat criterium, dat de statistici de bevolking opdelen in een actief en een niet-actief deel. Dat criterium werd aangescherpt via besluitvorming over de statistische aanpak van de werkzaamheden van vrouwen. Het maakt het mogelijk een hard onderscheid aan te brengen tussen de werkzaamheden die onbetaalde huisvrouwen verrichten en die, die betaalde dienststers en huishoudsters uitvoeren. Het onderscheid tussen de actieve en niet-actieve bevolking is niet gebaseerd op de aard of het nut van de verrichte werkzaamheden; individuen (vooral vrouwen), die precies dezelfde werkzaamheden verrichten, kunnen aan beide zijden van de distinctie terecht komen. Het onderscheid is gebaseerd op de marktgeoriënteerdheid, de verkoopbaarheid van de verrichte arbeid. Het is gebaseerd op de vraag *of met de verrichte arbeid al dan niet geld verdiend wordt*, of het verrichten van werkzaamheden voor het individu zelf al dan niet lucratief is.

Ten aanzien van vrouwen en kinderen, die een eigen beroep (los van dat van de "chef de ménage") declareerden, bestond er bij de volkstellingen in principe geen probleem. Zij dienden individueel te worden ondergebracht in de klasse die met hun beroepsactiviteiten overeenstemde. Toch getuigen de officiële rapporten van de verschillende tellingen ook van de moeilijkheden om een exact beeld te krijgen van de eigen werkzaamheden van deze personen. Dat was zeker het geval voor de vele personen die het hoofd van hun huishouden "assisteerden" bij de uitvoering van diens beroepsbezigheden. Maar ook als zij eigen betaalde beroepsbezigheden verrichtten, was het blijkbaar niet vanzelfsprekend dat die bezigheden meegedeeld en op de telkaarten apart vermeld werden (vergelijk Bracke, 1996; Walhout & van Poppel, 2003). In een aantal gevallen lijken de statistici gepoogd te hebben dit probleem op te lossen door na de telling aan alle vrouwen het beroep van hun echtgenoot toe te kennen. Dat is het geval in Groot-Brittannië van 1851 tot 1871 voor de verwanten van boeren. Voor een aantal andere beroepen is van dergelijke correctiestrategieën eveneens gebruik gemaakt (bijvoorbeeld schoenmakers en caféhouders).²³ De Belgische statistici zijn kariger met in-

²³. "We have placed 137,446 farmers' sons, grandsons, brothers, nephews, residing with the farmers, in this class, because they almost invariably work in some way on the farm; and

formatie over de gevolgde procedure, maar hun onzekerheid dienaangaande is evident (bijvoorbeeld B, 1890a, lviii).

De vele vermelde moeilijkheden lijken veroorzaakt te zijn door het feit dat het marktgeoriënteerd beroeps criterium inging tegen de manier waarop huishoudens traditioneel georganiseerd waren, tegen de bestaande verhoudingen tussen de leden van deze huishoudens onderling. Dit criterium was in de negentiende eeuw niet vanzelfsprekend – noch voor de tellers, noch voor de respondenten. De Britse notie "domestic class", die in de nomenclaturen van 1851 tot 1871 werd gebruikt, oogt thans geheel archaïsch. Maar die notie verreed wellicht wel een aantal moeilijkheden, die door het monetaire criterium werden veroorzaakt (Welton, 1869). Ook de aarzeling van de Belgische statistici om individuele beroepsstatistieken te publiceren moet wellicht tegen deze achtergrond begrepen worden. Ondanks het feit dat zij sedert 1846 individuele beroepsgegevens inzamelden, werd lang de voorkeur gegeven aan een op huishoudens geënte statistiek. Pas in 1890 werd definitief geopteerd voor een strikt individuele beroepsstatistiek. Vanaf het midden van de negentiende eeuw zet zich aldus geleidelijk een nieuwe definitie door van wat een beroep is, van wat als een beroep geteld kan worden. Dat proces heeft vooral uitwerking gehad op de registratie van de werkzaamheden van thuiswerkende en buitenshuis werkende vrouwen. Maar ook de bezigheden van andere bevolkingsgroepen verplichtten de negentiende-eeuwse statistici tot de aanpassing van hun procedures en nomenclaturen.

5. VAN EEN INKOMEN GENIETEN OF PRODUCTIEF ZIJN?

In een voordracht voor de *Royal Statistical Society*, in de tweede helft van de jaren 1880, beschreef Charles Booth de Londense dagloners, die sporadisch en op losse basis betaalde arbeid verrichtten, als de "leisure class amongst the poor" (Booth, 1887, 329). Die provocerende vergelijking met de gefortuneerde renteniers werd toentertijd vaker gebezigd en wijst op een ander type van problemen waarmee de negentiende-eeuwse statistici geconfronteerd werden. Een hele reeks van personen vermeldden beroepsbezigheden die

201,736 farmers' wives, 137,724 farmers' daughters at home, are placed among the women of the class, as they are generally engaged in some of the operations connected with the farm. If it should be thought right to exclude them, 339,460 must be deducted from the females of the class" (UK, 1851, xci). Bij de volgende volkstelling werd gelijkaardig gehandeld (UK, 1861b, lvii-lxii). In 1871 verscheen een subklasse "wives assisting generally in their husbands' occupations" (UK, 1871, 103).

noch in een economische zin als productief, noch in een morele zin als respectabel of nuttig beschouwd konden worden. De *well-to-do* en renteniers, die niet hoefden te werken, de pensioentrekkers, de landlopers en prostituees, de schooiers en criminelen, de bedelaars en armen – zij beschikten allemaal over eigen middelen van bestaan.²⁴ Dienden die personen beschouwd te worden als beroepsactieve personen? Konden deze personen überhaupt een beroep declareren? Hoe werd over de grenzen van de beroepsstatistiek (inclusie/exclusie) beslist? Hoe werden die beslissingen verantwoord? De onderlinge vergelijking van de verschillende onproductieve bevolkingsgroepen vormt de leidraad voor de bespreking in dit laatste deel.

5.1. Groot-Brittannië

Eerder is gewezen op de verschillende begrippen die bij de vraagstellingen werden gebruikt (bijvoorbeeld "rank, profession, or occupation") en op de hiërarchische connotaties van bepaalde ervan. Het belang van sociale statuiscriteria op de Britse eilanden komt ook tot uitdrukking in de manier waarop de ingewonnen gegevens werden verwerkt. Individuen met een eigen bron van inkomsten (*landlords* en anderen) werden lange tijd in een aparte categorie ondergebracht. De volkstelling van 1841 onderscheidde de categorie "persons returned as independent" (UK, 1841, 22-25); de telling van 1851 tot 1871 de categorie "persons of rank or property not returned under any office or occupation" (bijvoorbeeld UK, 1851b, cx1). Tegelijkertijd werd in de verslaglegging onderlijnd dat hier slechts een deel van degenen, die financieel onafhankelijk waren, te vinden was; heel wat andere *well-to-do* declareerden nuttige en productieve beroepen in de landbouw of de industrie, de overheidsadministratie of magistratuur (bijvoorbeeld UK, 1861a, 35). Hier kwamen slechts die individuen terecht, die vanuit politiek-economisch standpunt als onproductief gekarakteriseerd dienden te worden.

In de nomenclatuur van beroepen, die in 1851 geïntroduceerd werd, was klasse 16 bestemd voor de "persons of rank and property not classed elsewhere" (UK, 1851b, c). Zij stonden dus reeds onderaan in de hiërarchie, net

²⁴ Ter herinnering: eerder heb ik gewezen op de veranderingen in de vraagstelling op de telkaarten. Men kan stellen dat er lange tijd geen gemeenschappelijke betekenisfiguur was die het voor de bevolking voorstelbaar maakte dat een "landlord" of edelman, een arts, een hogere functionaris, een geschoolde werkman, een ongeschoolde handarbeider, en een dienstbode of huishoudhulp onder dezelfde noemer gevat en met elkaar vergeleken konden worden.

boven de armen en steuntrekkers.²⁵ Vanaf 1861 vervoegden zij de "indefinite and non-productive class" (UK, 1861b, xl; UK, 1871, 102), in 1881 dan de "unoccupied class". In 1881 werden de *well-to-do*, die uitsluitend leefden van de revenuen van hun bezittingen, daarenboven niet als een aparte categorie onderscheiden. Maar de bespreking van "the male residue" refereert onmiskenbaar en op apologetische toon aan hun specifieke situatie:

"a large number, doubtless, were busily engaged in avocations which were none the less serious or less important because not recognized in our classification. They were managing their estates and property; directing charitable institutions; prosecuting literary or scientific researches; or engaged in other of the multifarious channels by which unpaid energy finds vent" (UK, 1881, 49-50).

Van 1891 tot 1911 werd wederom een categorie van personen "living on own means" ingevoerd (bijvoorbeeld UK, 1891a, xxiv) – maar ook ditmaal helemaal onderaan de nomenclatuur als onderdeel van de "unoccupied class".

In feite werden de beoefenaars van de zogenaamde professies eveneens als 'lieden van stand' benaderd. De derde klasse van de in 1851 ingevoerde nomenclatuur omvatte "the members of the three learned professions": dat wil zeggen "clergymen or ministers, lawyers, and medical men", tezamen met hun ondergeschikten (UK, 1851b, lxxxvi). Die klasse werd ook bij de volgende volkstellingen onderscheiden.²⁶ Tot die klasse werden echter niet alleen de beroepsbeoefenaars zelf gerekend. Terwijl vanaf 1881 de keuze werd gemaakt om de "retired" als personen zonder beroep te classificeren, werden voor de verschillende professies de niet meer actieve beroepsbeoefenaars tot 1901 verder bij de actieve professionals gerekend. Tegelijk werden de studenten, die zich op de uitoefening van deze beroepen voorbereidden, tot en met 1891 mee als beroepsbeoefenaars, als leden van de "professional class" geteld – terwijl andere studenten ("scholars") dergelijke eer niet te beurt viel. Zij werden eerst in de "domestic class" (1851) en naderhand in de "unoccu-

²⁵ De koningin staat hier overigens in een aantal tabellen letterlijk boven alle sociale klassen. Ze is *hors catégorie*. Ook in de alfabetische lijst met beroepen staat de "Queen" bovenaan de lijst vermeld, en dus onalfabetisch! Maar in de samenvattende tabel is zij met de leden van de koninklijke familie onderdeel van de eerste/hogste klasse. De toelichting bevat daarnaast een uitvoerige lofzang op de eenzaamheid van de koninklijke familie. Over de ontwerper van deze nomenclatuur, de arts William Farr, alsook diens medische interesses en overtuigingen, zie Eyler (1979).

²⁶ Wel werden de grenzen van deze beroepsklasse vanaf 1861 minder scherp. Zo ging men ingenieurs – "civil engineering is also a profession rapidly increasing" (UK, 1861a, 32) – alsook leerkrachten en hoogleraren (UK, 1881, 32; UK, 1891b, 39) tot deze klasse rekenen. 'Professionele' beoefenaars van de schone kunsten (muziek, theater, enzovoort) werden er ook in ondergebracht. De afbakening van deze klasse werd moeilijker door de algemene toename van scholingsvereisten en de uitbreiding van het universitair onderwijs.

pied class" (1871) ondergebracht. In die zin lijken de zogenaamde vrije beroepen door de Britse statistici als een stand te zijn gepercipieerd en dienovereenkomstig behandeld. En dat op een moment dat de hooggeboren lieden van stand hun bijzondere sociale positie al grotendeels verloren hadden.

De kwestie van de classificatie van onproductieve individuen, die over eigen middelen van bestaan beschikken, stelde zich ook aan het andere uiteinde van de sociale ladder. Daar bevonden zich diverse bevolkingsgroepen, die specifieke problemen stelden voor de statistici: zwervers, vaganten, landlopers, prostituees, criminelen, enzovoort. Vanaf 1851 propageerden de Britse statistici de regel dat armen, gevangenen en vaganten geclassificeerd dienden te worden op grond van hun oude of normale beroepsbezigheden. Slechts diegenen die geen beroep declareerden of niet tot werken in staat waren, werden in de restklasse ondergebracht – onder de algemene noemer "persons supported by the community, and of no specified occupation" en onderverdeeld in 3 subklassen, respectievelijk voor de armen, de gevangenen en de vaganten zonder specifiek beroep (UK, 1851b, ccxviii).²⁷ De keuzes, die naderhand werden gemaakt, lijken daarbij aan te sluiten. De subklasse "vagrant and others in barns, etc." werd in 1861 "vagrants, beggars, etc.". Maar er verscheen in 1861 tegelijk onder de noemer "labourers, etc." een categorie "traveller (including tramp)", die in 1871 geherdefinieerd werd als "vagrant, gipsy". Dat betekent niet alleen dat "gipsy" als een *beroeps* categorie geïnterpreteerd werd. Door die verschuivingen verdween ook het onderscheid tussen rondtrekkende seizoenarbeiders en de gestigmatiseerde groep, de vaganten. Zij verlieten de restklasse voor de industriële klasse. In de hiërarchisch gestructureerde nomenclatuur kregen zij natuurlijk geen hoge positie, maar zij werden dan wel bij de actieve of productieve bevolking gerekend (bijvoorbeeld UK, 1861b, lvi; UK, 1871, 110).

De moeilijkheid om een exacte opgave van beroepsbezigheden te verkrijgen, blijkt ook uit de gegevens die gepresenteerd werden voor blinden en doofstommen (bijvoorbeeld UK, 1861a, 43-65). De statistieken vermeldden oorspronkelijk vaak beroepen die onverenigbaar zijn met het verlies van bepaalde zintuiglijke functies. In de tweede helft van de negentiende eeuw is echter geleidelijk de focus verschoven naar het beroep dat daadwerkelijk uitgeoefend kon worden. Dat betekent dat de distinctie productief/improductief

²⁷. Tevoren was er enkel sprake van een vage restklasse van "other persons". "The return 'Other Persons'... comprises 22,303 persons ascertained to have been sleeping in barns, tents, pits, and in the open air, on the night of the 6th June, 1841. Of the occupations of these persons it was obviously impossible to procure any account, although we have been able to distribute them under the columns of sex and age. The same may be said of the 5,016 persons enumerated as travelling by night at the time the Census was taken" (UK, 1841, 9).

stringenter werd toegepast. Sociale status en moraal werden als criteria terzijde geschoven ten voordele van een marktgeoriënteerde definitie van beroep.

5.2. België

Ook op dit vlak zijn er diverse parallellen zichtbaar tussen de beslissingen, die de Britse en de Belgische statistici troffen. Dat blijkt enerzijds uit het lot dat individuen en bevolkingsgroepen, die traditioneel bovenaan de sociale ladder werden gesitueerd, in de tabellen en nomenclaturen van de beroepsstatistiek te wachten stond. Het gaat daarbij niet alleen om de "propriétaires et rentiers", maar ook om de in dit opzicht vergelijkbare categorie van de "pensionnés civils et militaires" (vergelijk B, 1846, 442-477; B, 1856, lx-lxx, 226-227). In de negentiende eeuw was het pensioen een compensatie voor geleverde diensten, waarmee de begunstigde onderscheiden werd en ook verder gelieerd bleef met het beroep of de betrekking die hij uitgeoefend had. De "pensionnés civils et militaires" hadden weinig gemeen met de categorie van de pensioentrekkende werknemer, die in het begin van de twintigste eeuw (na de invoering van het pensioenstelsel) ontstond. In de nomenclatuur van 1856 werd de klasse "propriétaires, rentiers, pensionnés" onderscheiden. Zij maakte deel uit van de beroepsbevolking, maar bevond zich onderaan de nomenclatuur. Vanaf 1866 werden uitdrukkelijke richtlijnen geformuleerd, die het aantal personen in deze categorieën dienden te beperken. Enkel "chefs de ménage" konden aan één van deze categorieën toegewezen worden en bovendien uitsluitend als noodoplossing, als een andere classificatie niet mogelijk was (B, 1866, xli).²⁸

In 1880 vormden die categorieën geen aparte klasse meer in de nomenclatuur; ze werden onderdeel van een subklasse die de titel "professions et conditions indépendantes" meekreeg. Die restklasse bevatte een vreemd amalgaam van beroepen die vooral voor eigen rekening uitgeoefend werden: kapper, taxidermist, foorartiest, uitbater van badhuizen, enzovoort (B, 1880, 942-945). Het lijkt erop dat in 1890 en 1900 de Belgische statistici de "propriétaires, rentiers, pensionnés" dat gezelschap hebben willen besparen; ze vormden dan opnieuw een eigen subklasse van "positions lucratives" in de onderste gelederen van de actieve bevolking (bijvoorbeeld B, 1900a, 414). Maar vanaf 1910 verhuisden zij naar de *niet-actieve bevolking* (bijvoorbeeld

²⁸ De betreffende richtlijn is eerder geciteerd. Zie noot 16.

B, 1910b, 237-239; B, 1920b, 256-257). Feitelijk verdween dan ook het onderscheid met de steuntrekkers. Men onderscheidde nog één groep, die van

"inwoners die niet leven van de uitoefening van een beroep. Onder deze laatste groep zijn namelijk begrepen de kinderen, studenten, gepensioneerden, renteniers, geen bedrijfsuitoefende eigenaars en de personen die ondersteund worden door den openbaren of particulieren onderstand" (B, 1930b, 10; zie ook B, 1910a, 50).

Daarmee werd de consequentie getrokken uit de eerder gemaakte keuze om het beroep te definiëren in termen van het verrichten van arbeid die te gelde kan worden gemaakt.

Wat anderzijds de behandeling van personen of beroepen betreft, die traditioneel aan het onderste eind van de sociale ladder gesitueerd werden, valt op dat in enkele negentiende-eeuwse volkstellingen ook onoorbare en oneerbare beroepen statistisch bestaansrecht verworven. In 1856 werden bordeelhouders en publieke vrouwen in de nomenclatuur in klasse 8 ("personnes sans profession") ondergebracht, dus tezamen met andere personen zonder beroep (B, 1856, lix). Van 1880 tot 1900 bestond, geheel verdrongen naar de marge van de nomenclatuur, een subklasse met als titel "professions soumises à la surveillance de la police des mœurs" (bijvoorbeeld B, 1880, 944-945).²⁹ Bovendien werden specifieke aantallen voor bordeelhouders en prostituees vermeld – maar de vraag is in welke mate die een correct beeld verschaften (bijvoorbeeld 1280 prostituees in 1880, 639 prostituees in 1900). In 1910 en 1920 zijn deze beroepen niet meer apart vermeld. De nomenclatuur bevatte wel deugdzamer klinkende en ruimer geformuleerde alternatieven, zoals "entrepreneurs et directeurs de divertissements publics" of ook "soins personnels" (bijvoorbeeld B, 1920b, 252, 256).³⁰ Wellicht werd door die constructie nog enkel een restgroep van "exclus", die niet elders ondergebracht konden worden, bij de categorie van de personen zonder beroep gerekend (vergelijk B, 1930b, 95).

²⁹ Die subklasse was onderdeel van de klasse "professions et conditions diverses", waarin zoals gezegd vanaf 1880 ook de "propriétaires", de renteniers en "pensionnés" waren ondergebracht. De "propriétaires, etc." vormden de eerste categorie van deze klasse, de "filles publiques" de laatste (bijvoorbeeld B, 1890b, 346-347; B, 1900b, 418-419).

³⁰ In Nederland zorgde het opnemen van "bordeelhouder" en "publieke vrouw" in de beroepsstatistiek voor conflicten tussen de statistici en het verantwoordelijke ministerie (Binnenlandse Zaken). De antirevolutionaire minister Heemskerck poogde in 1909 die beroepen uit de lijst te verwijderen, omdat de vermelding ervan "onder een rubriek van eerlijke beroepen" aanstoot zou geven. Uiteindelijk werd een compromis bereikt: er werden lichtjes gewijzigde benamingen gebruikt (o.a. "buffetjuffrouwen in bordeelen"). Die pikante geschiedenis heeft Nederlandse historici al vaker beziggehouden (den Dulk & van Maarseveen, 1999, 349; Kuijlaars, 1999, 96-97).

Tellingen van specifieke populaties zijn in België immer schaars geweest. Enkel de kloosterlingen hebben lang kunnen rekenen op de belangstelling van de statistici. Speciale tellingen van populaties, die achter hoge kloostermuren naar eigen regels en gebruiken poogden te leven, hebben plaatsgevonden van 1856 tot 1947 (zie Tihon, 1976; Vanderstraeten, 1995/1996). Maar over de beroepsidentiteit van de bewoners van bijvoorbeeld landloperkolonies, werkhuizen, gevangenissen of psychiatrische klinieken zijn geen aparte statistieken gepubliceerd – hoewel vanaf 1880 speciale telkaarten werden ingevoerd voor dergelijke instellingen (omdat het "bulletin de ménage", dat gezinshoofd en huisgenoten onderscheidde, in die settings moeilijk hanteerbaar was).³¹ De officiële rapporten verstrekken geen informatie over de manier waarop de beroepsbezigheden van die personen geteld en geboekstaafd werden – al konden zij vermoedelijk lange tijd, zoals ziekenhuispatiënten en miliciens, het beroep declareren dat ze voordien uitoefenden of waarvoor zij opgeleid waren (bijvoorbeeld B, 1866, xlii). Die mogelijkheid verdween echter rond 1900.³² Net zoals in Groot-Brittannië werden daarmee in België de contouren van het actieve en het niet-actieve bevolkingsdeel duidelijker (vergelijk UK, 1901, 76-81). De niet-actieve bevolking oftewel de bevolking zonder beroep werd het complement van de actieve, productieve bevolking in plaats van een amalgaam van een aantal vage restklassen.

5.3. Productieve beroepen

Bij de Britse volkstelling van 1851, de eerste die met een exhaustieve nomenclatuur werkte, werd de bevolking in twee gedeeld.

³¹ Bij de volkstelling van 1846 werd eenmalig bijzondere aandacht besteed aan de officieel geregistreerde arme of noodlijdende huishoudens – een gevolg wellicht van de voedselrellen, die ook voor uitstel van de volkstelling gezorgd hadden (B, 1846, xxix-xxx). Belangrijk is dat vanaf 1866 de wettelijke bevolking, niet meer de feitelijke bevolking, de basis werd van de beroepsstatistiek. Daardoor konden van meet af aan 'probleemgevallen' worden uitgesloten, zoals de telling en classificatie van zwervers, vaganten of criminelen zonder vast adres of domicilie.

³² Vergelijk de manier waarop men bij de volkstelling van 1910 een praktijk afwijst die de gehele negentiende eeuw in gebruik was. "Il est arrivé que les agents recenseurs ont mentionné sur les fiches concernant les personnes hospitalisées ou bien se trouvant dans les hôpitaux ou asiles spéciaux, la profession que ces personnes exerçaient avant leur entrée dans l'établissement ou qu'elles ont déclaré, lors de leur entrée, comme étant la leur. C'est une erreur, puisque en tous cas ces professions n'étaient pas exercées au 31 décembre 1910, date du recensement" (B, 1910a, 243).

"The first and most obvious distribution of the population is into the two great groups of (1) those who work, and of those (2) who professedly have no definite occupation" (UK, 1851b, lxxxiii).

Die tweedeling bleef naderhand behouden. Toch is van een duidelijke afbakening tussen een actief en een niet-actief bevolkingsdeel lange tijd geen sprake. Zoals we eerder hebben gezien, werden in Groot-Brittannië de verschillende categorieën, die uiteindelijk als niet-actieve bevolking zouden worden beschouwd, aanvankelijk als evenzoveel "beroepen" gezien (bijvoorbeeld echtgenote, weduwe, huishoudster, kind of verwante). De actieve bevolking werd echter niet enkel gevormd door de progressieve exclusie van niet-actieve groepen; de huidige afbakening kwam ook tot stand door de inclusie van groepen die oorspronkelijk waren uitgesloten. Terwijl bepaalde groepen (zoals huisvrouwen of renteniers) dus in de klasse "zonder beroep" terechtkwamen, konden andere bevolkingsgroepen die marginaliteit verlaten. Bestaande betekenisfiguren en vanzelfsprekendheden werden geleidelijk vervangen door andere (vergelijk Vanderstraeten, 2004).

Door de generalisering van de beroepsstatistiek werd de aandacht gevestigd op het onderscheid tussen diegenen die een beroep uitoefenen en diegenen die dat niet doen. Die tweedeling is gestoeld op de toepassing van een monetair criterium. Het is de vraag of de verrichte werkzaamheden te gelde worden gemaakt, of ervoor door anderen wordt betaald. In dat licht bezien, volstaat het niet om nuttige en waardevolle (respectabele) werkzaamheden te verrichten; individuen moeten er de kost mee verdienen. In dat licht bezien, volstaat het niet om een bepaalde sociale positie te hebben en het inkomen dat eraan gerelateerd is; individuen dienen zelf productief te zijn. Ook moreel verwerpelijke, maar kennelijk lucratieve bezigheden zijn volgens deze logica beroepen. De tweedeling hangt aldus samen met bepaalde keuzes die zijn gemaakt.³³ Het individu vormt de teleenheid (niet de familie of het huishouden); alle individuen worden geteld (niet enkel volwassen mannen); alle economische sectoren over het hele grondgebied worden beschouwd (niet enkel

³³. Een vergelijkbaar probleem stelt zich ten aanzien van het onderscheid tussen de werkenden en de werklozen. Op de sociale constructie van het "out of work" fenomeen in de vrije of kapitalistische economie van het Westen is al eerder gewezen door Keyssar (1986) en Topalov (1994). Voor een historische bron, zie bijvoorbeeld de reflecties van de Britse statisticus Thomas Welton (1910). Baxandall (2004) heeft recent specifiek aandacht besteed aan de (on)mogelijkheid van werkloosheid in het communistische Oost-Europa. Algemeen kan men stellen dat de twintigste-eeuwse uitbouw van de welvaartstaat in West-Europa, en de constructie van de indelingscategorieën waarop de dienstverlening van die welvaartstaat werd gebaseerd, de taak van de statistici verlichtte: of iemand 'gepensioneerd' of 'werkloos' was, werd eenduidiger vaststelbaar. De categorieën werden vanzelfsprekend – en aldus grotendeels onzichtbaar!

de industriële centra). Dat proces van inclusie is geleidelijk gerealiseerd – met als consequentie dat de beroepsidentiteit van iedereen op gelijke voet wordt behandeld en op dezelfde wijze gemeten.

De distincties van de beroepsstatistiek zijn geen distincties, die rechtstreeks uit de wetenschap (politieke economie) konden worden geïmporteerd. De realiteit vereiste dat de statistici zelf voortdurend beslissingen troffen. Vandaar dat in deze bijdrage aandacht is besteed aan de vraag hoe de statistici in België en Groot-Brittannië in de 'lange' negentiende eeuw feitelijk te werk zijn gegaan, hoe gegevens zijn ingezameld en gesystematiseerd, hoe er is geobserveerd wat er is geobserveerd in de beroepsstatistiek. Mijn reconstructie heeft op vele meanders in de evolutie van de desbetreffende statistische distincties in beide landen opmerkzaam gemaakt. Maar die statistiek beschikt ook over zogenaamde systeemkwaliteiten. De statistiek creëert haar eigen basis, haar eigen uitgangspunten, haar eigen structuur. Die basisstructuur beperkt de mogelijkheden om nieuwe stappen te zetten en nieuwe problemen aan te pakken. De keuzes, die moeten worden gemaakt, dienen zich in te passen in een bestaand geheel, met een eigen logica of eigen regels. De evolutie van de beroepsstatistiek kan als de *Eigenlogik* van dit "systeem" bestempeld worden. Maar het is een *Eigenlogik* die zich aan de ordeningsprincipes, die in de moderne samenleving opgeld maken, moet aanpassen.

6. BESLUIT

Zoals eerder vermeld, spreekt Ian Hacking van een lawine van gedrukte getallen om de opkomst van het statistisch denken, die vanaf circa 1820-1830 plaatsvond, te karakteriseren. Volgens zijn raming is er sprake van een 300.000-voudige toename van dergelijke cijfers en getallen gedurende de negentiende eeuw (Hacking, 1990, 2). Dit statistisch denken reflecteerde en mat niet zomaar allerlei staatskundige fenomenen; het vestigde ook de aandacht op de sociale realiteit *an sich*. De lawine van gedrukte getallen leidde tot een fascinatie voor en preoccupatie met de ontdekking van sociale wet- of regelmatigigheden, van ordeningspatronen of 'systeemkenmerken' in bepaalde populaties. In die zin is de opkomst van het statistisch denken nauw verbonden met de zogenaamde ontdekking van de maatschappij. Ze is nauw verbonden met de bewustwording en bewustmaking van de maatschappij als realiteit *sui generis*. Deze evolutie is van grote betekenis geweest voor de opkomst van de sociale wetenschappen, van de maatschappijwetenschappen

(bijvoorbeeld Durkheim, 1897; Halbwachs, 1913).³⁴ Ze heeft ook bijgedragen tot de zogenaamde verwetenschappelijking van het sociale. Het is tegen die achtergrond dat in deze bijdrage aandacht is besteed aan statistische constructies, die zich in de lange negentiende eeuw hebben kunnen doorzetten.

De hier geanalyseerde volkstellingen vormen slechts een onderdeel van de administratieve statistiek, die in de negentiende eeuw tot opbloei kwam. Maar één van de belangrijke specifieke kenmerken van die volkstellingen is het algemene karakter ervan. De vragenlijsten richten zich tot de gehele bevolking; zij moeten fundamentele distincties kunnen aanbrengen en de structuur van de totale populatie inzichtelijk maken. Men kan daarom de vraag stellen hoe de interne structuur van deze algemene volkstellingen evolueert: hoe scheidslijnen worden aangebracht en verplaatst, hoe categorieën worden gedefinieerd en geherdefinieerd, hoe begripsinhouden worden vastgelegd en bijgesteld. De thans bestaande opdelingen zijn de resultante van processen van sociale etikettering. In diverse maatschappelijke deelgebieden hebben nieuwe begrippen en distincties bestaande ideeën en inzichten geleidelijk verdrongen. Ik heb vanuit die invalshoek specifiek aandacht besteed aan de evolutie van de heersende opvattingen over werk, aan historische verschuivingen in de manier waarop sociaal-economische ordeningspatronen in de beroepsstatistiek worden gerepresenteerd en waarop aan huishoudens en individuen een bepaalde beroepsidentiteit wordt toegeschreven.

De categorieën van de beroepsstatistiek zijn constructies die men niet ziet, als men uitsluitend (of toch vooral) oog heeft voor de gedrukte getallen én voor de betrouwbaarheid en volledigheid van de verschillende volkstellingen. Het zijn ook constructies die men niet (of toch moeilijk) ziet, als men uitsluitend aandacht heeft voor de statistiekgeschiedenis van/in één land of staat. Het is onmiskenbaar dat de statistici in België en Groot-Brittannië ten dele eigen wegen hebben verkend. De negentiende-eeuwse evolutie is in beide landen getekend door specifieke, lokale omstandigheden. Ook de eigen interesses van de *founding fathers* hebben hun specifieke stempel gedrukt op de uitbouw van de statistiek in beide landen. Maar hoewel de statistiek nationaal ingebed is, en zich in de diverse landen op nationale schaal ontplooit, laat het voorgaande overzicht ook zien dat de geschiedenis ervan niet enkel op natio-

³⁴. Ter herhaling: die opkomst van de statistiek ging niet samen met de beschikbaarheid van een methodologische *toolkit* waarmee onzekerheid kon worden gemeten en waarmee uitspraken konden worden gedaan over het bestaan van bepaalde verbanden. Lang voor de opkomst van de wiskundige statistiek op het einde van de negentiende eeuw ontplooidde de statistiek zich als staatskunde of staatswetenschap. Die fase kan men moeilijk als voorgeschiedenis van de opkomst van de echte statistiek (dis)kwalificeren. De interesses en activiteiten van de negentiende-eeuwse statistici hebben op een eigen wijze hun stempel gedrukt op de 'modernisering' van de samenleving.

naal niveau moet worden geschreven. Beide landen adopteren, ondanks de onderlinge verschillen inzake economische én bestuurlijke ontwikkeling, uiteindelijk immers zeer gelijklopende beroepsstatistische definities en orderingsprincipes. Dat gegeven getuigt van het globale karakter van de moderne individuerichte "prestatie maatschappij" en van het belang van schema's van inclusie/exclusie in die sociale wereld – waarop naderhand onder andere door de Verenigde Naties en de *Organisation Internationale du Travail* voortgebouwd is.

Het is moeilijk te beoordelen, in welke mate de beschreven evoluties in de beroepsstatistiek oorzaak dan wel gevolg zijn van maatschappelijke processen van 'modernisering', die zich in de loop van de negentiende en twintigste eeuw in het Westen nadrukkelijk gemanifesteerd hebben. Andere ontwikkelingen hebben ongetwijfeld ook hun impact gehad op de betekenisveranderingen van arbeid en beroep: arbeidswetgeving, vormen van arbeidscontracten, voorzieningen van de welvaartstaat, activiteiten van vakbonden en andere sociale bewegingen, enzovoort. Feitelijk is voor elk van deze ontwikkelingen moeilijk te beoordelen, in welke mate zij zelf omvattende sociale veranderingen initieerden dan wel dergelijke veranderingen vooral reflecteerden. Het onderzoek, waarop deze bijdrage is gebaseerd, laat wat de beroepsstatistiek betreft ook niet toe daaromtrent uitspraken te doen. Deze bijdrage beschrijft enkel; zij beschrijft en interpreteert verschuivingen in de manier waarop bepaalde categorieën en identiteiten sociaal gedefinieerd werden. Maar daarmee is wel duidelijk gemaakt dat contemporain historisch en historisch-sociologisch onderzoek, dat gebruik maakt van de gedrukte getallen die in de negentiende en twintigste eeuw verzameld zijn, niet kan volstaan met de traditionele bronnenkritiek, met de beoordeling van de betrouwbaarheid en volledigheid van de tellingen, maar ook oog dient te hebben voor de sociale constructie van de instrumenten waarmee geteld werd wat (objectief) geteld werd, waarmee vastgesteld werd wat (objectief) vastgesteld werd.

AFKORTINGEN

CBS

Centraal Bureau voor de Statistiek

Bronnen

Volkstellingen (officiële rapporten)

België:

- B 1846 *Population. Recensement général (15 Octobre 1846).* Bruxelles, 1849.
 B 1856 *Population. Recensement général (31 Décembre 1856).* Bruxelles, 1861.
 B 1866 *Population. Recensement général (31 Décembre 1866).* Bruxelles, 1870.
 B 1880 *Population. Recensement général (31 Décembre 1880).* Bruxelles, 1884.
 B 1890a *Population. Recensement général de 1890. Tome I.* Bruxelles, 1893.
 B 1890b *Population. Recensement général de 1890. Tome II.* Bruxelles, 1893.
 B 1900a *Population. Recensement général du 31 Décembre 1900. Tome I.* Bruxelles, 1903.
 B 1900b *Population. Recensement général du 31 Décembre 1900. Tome II.* Bruxelles, 1903.
 B 1910a *Recensement général de la population au 31 décembre 1910. Tome I.* Bruxelles, 1916.
 B 1910b *Recensement général de la population au 31 décembre 1910. Tome IV.* Bruxelles, 1915.
 B 1920a *Population. Recensement général du 31 Décembre 1920. Tome I.* Bruxelles, 1926.
 B 1920b *Population. Recensement général du 31 Décembre 1920. Tome III.* Bruxelles, 1926.
 B 1930a *Bevolking. Algemeene telling op 31 december 1930. I^e Boekdeel.* Brussel, 1934.
 B 1930b *Bevolking. Algemeene telling op 31 december 1930. Ve Boekdeel.* Brussel, 1937.
 B 1947 *Algemene Volks-, Nijverheids- en Handelstelling op 31 December 1947. Deel I.* Brussel, 1949.

Groot-Brittannië:

- UK 1801 *Abstract of the Answers and Returns ... Enumeration. Part I.* s.l., 1802.
 UK 1811 *Abstract of the Answers and Returns ... Preliminary Observations. Enumeration Abstract. Parish-Register Abstract.* s.l., 1812.
 UK 1821 *Abstract of the Answers and Returns ... Preliminary Observations. Enumeration Abstract. Parish-Register Abstract.* s.l., 1822.
 UK 1831 *Abstract of the Answers and Returns ... Enumeration Abstract. Vol. I.* s.l., 1833.
 UK 1841 *Abstract of the Answers and Returns ... Occupation Abstract, MDCCCXLI. Part I. England and Wales, and Islands in the British Seas.* London, 1844.
 UK 1851a *Census of Great Britain 1851. Population Tables, I: Numbers of the Inhabitants.* London, 1852.

- UK 1851b *Census of Great Britain 1851. Population Tables, II: Ages, Civil Condition, Occupations, and Birth-Place of the People.* London, 1854.
- UK 1861a *Census of England and Wales for the Year 1861. Vol. III. General Report.* London, 1863.
- UK 1861b *Census of England and Wales for the Year 1861. Population Tables, vol. 2. Ages, Civil Condition, Occupations, and Birth-places of the People.* London, 1863.
- UK 1871 *Census of England and Wales for the Year 1871. Vol. IV. General Report.* London, 1873.
- UK 1881 *Census of England and Wales 1881. Vol. IV. General Report.* London, 1883.
- UK 1891a *Census of England and Wales 1891. Vol. III. Ages, Condition as to Marriage, Occupations, Birth-places and Infirmities.* London, 1893.
- UK 1891b *Census of England and Wales 1891. Vol. IV. General Report, with Summary Tables and Appendices.* London, 1893.
- UK 1901 *Census of England and Wales 1901. General Report with Appendices.* London, 1904.
- UK 1911 *Census of England and Wales 1911. Vol. 10: Occupations and Industries.* London, 1914.
- UK 1921 *Census of England and Wales 1921. General Report with Appendices.* London, 1927.
- UK 1931 *Census of England and Wales 1931. Occupation Tables.* London, 1934.

Literatuur

- ANON., "Occupations of the people", *Westminster Review*, XLVIII, 1847, pp. 374-396.
- ANDERSON (M.J.), *The American census*, New Haven, 1988.
- BAXANDALL (P.), *Constructing unemployment. The politics of joblessness in East and West*, Aldershot, 2004.
- BELLAMY (J.), "Occupation statistics in the nineteenth century censuses" in: R. LAWTON (ed.), *The census and social structure: An interpretative guide to the 19th century censuses for England and Wales*, London, 1978, pp. 165-178.
- BOOTH (C.), "Occupations of the people of the United Kingdom, 1801-1881", *Journal of the Royal Statistical Society*, XLIX, 1886, no. 2, pp. 314-335.
- BOOTH (C.), "The inhabitants of tower hamlets (School board divisions), their condition and occupations", *Journal of the Royal Statistical Society*, L, 1887, no. 2, pp. 326-401.
- BRACKE (N.), "De vrouwenarbeid in de industrie in België omstreeks 1900. Een 'vrouwelijke' analyse van de industrietelling van 1896 en de industrie- en handelstelling van 1910", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXVI, 1996, nos. 1-2, pp. 165-203.
- BRIAN (E.), "Observations sur les origines et sur les activités du Congrès International de Statistique (1853-1876)", *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, LIII, 1989, bd. 1, pp. 121-139.
- BRIAN (E.), *La mesure de l'État. Administrateurs et géomètres au XVIIIe siècle*, Paris, 1994.
- BUCK (P.), "People who counted: Political arithmetic in the eighteenth century", *ISIS*, LXXIII, 1982, no. 1, pp. 28-45.
- CAMPBELL-KELLY (M.), "Information technology and organizational change in the British census, 1801-1911", *Information Systems Research*, XVII, 1996, no. 1, pp. 22-36.
- CHESHIRE (E.), *The results of the census of Great Britain in 1851*, London, 1854.

- CONK (M.), "Accuracy, efficiency and bias: The interpretation of women's work in the US census statistics of occupations, 1890-1940", *Historical Methods*, XIV, 1981, no. 2, pp. 65-72.
- CROSSICK (G.), "From the gentleman to the residuum: languages of social description in Victorian Britain" in: P.J. CORFIELD (ed.), *Language, History and Class*, Oxford, 1991, pp. 150-178.
- DEACON (D.), "Political arithmetic: The nineteenth century Australian census and the construction of the dependent woman", *Signs*, XI, 1985, no. 1, pp. 27-47.
- DE BRABANDER (G.L.), *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België (1846-1979): een kritische studie van het bronnenmateriaal*, Leuven, 1984.
- DEN DULK (K.) & VAN MAARSEVEEN (J.), "Volkstellingen 1795-1971. De ontwikkeling van beleid en methode van onderzoek" in: E. ERWICH & J.G.S.J. VAN MAARSEVEEN (eds.), *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw*, Voorburg, 1999, pp. 329-365.
- DESROSIÈRES (A.) & THÉVENOT (L.), *Les catégories socioprofessionnelles*, Paris, 2002.
- DONNELLY (M.), "From political arithmetic to social statistics: How some nineteenth-century roots of the social sciences were implanted" in: J. HEILBRON, L. MAGNUSSON & B. WITTRICK (eds.), *The rise of the social sciences and the formation of modernity*, Dordrecht, 1998, pp. 225-240.
- DRAKE (M.), "The census, 1801-1891" in: E.A. WRIGLEY (ed.), *Nineteenth century society*, Cambridge, 1972, pp. 7-46.
- DUPÂQUIER (J.) & DUPÂQUIER (M.), *Histoire de la démographie*, Paris, 1985.
- DUPÂQUIER (J.) & HÉLIN (É.), "De l'arithmétique politique à la statistique" in: P. BARDET & J. DUPÂQUIER (eds.), *Histoire des populations de l'Europe. Vol. II: La révolution démographique 1750-1914*, Paris, 1998, pp. 37-55.
- DURIEZ (B.), ION (J.), PINÇON (M.) & PINÇON-CHARLOT (M.), "Institutions statistiques et nomenclatures socio-professionnelles. Essai comparatif: Royaume-Uni, Espagne, France", *Revue Française de Sociologie*, XXXII, 1991, no. 1, pp. 29-59.
- DURKHEIM (E.), *Le suicide: étude de sociologie*, Paris, 1897.
- ELMER (J.), "Inclusion and Exclusion of the Indian in the Early American Archive", *Soziale Systeme*, VIII, 2002, no. 1, pp. 54-68.
- ERWICH (E.) & VAN MAARSEVEEN (J.G.S.J.) (eds.), *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw*, Voorburg, 1999.
- EYLER (J.M.), *Victorian social medicine: The ideas and methods of William Farr*, Baltimore, 1979.
- GILLE (B.), *Les sources statistiques de l'histoire de France. Des enquêtes du XVIIe siècle à 1870*, Genève, 1980.
- GLASS (D.V.), *Numbering the people. The eighteenth-century population controversy and the development of census and vital statistics in Britain*, Farnborough (Hants), 1973.
- GUBIN (É.) & VAN NECK (A.), "La répartition professionnelle de la population belge en 1846: un piège statistique", *Histoire et Méthode*, IV, 1981, pp. 269-365.
- HACKING (I.), "Biopower and the avalanche of printed numbers", *Humanities in Society*, V, 1982, nos. 3-4, pp. 279-295.
- HACKING (I.), *The taming of chance*, Cambridge, 1990.
- HACKING (I.), *Historical ontology*, Harvard, 2004.
- HAKIM (C.), "Census reports as documentary evidence: The census commentaries 1801-1951", *Sociological Review*, XXVIII, 1980, no. 3, pp. 551-580.

- HALBWACHS (M.), *La théorie de l'homme moyen: essai sur Quetelet et la statistique morale*, Paris, 1913.
- HANNES (J.), "De resultaten van de volkstelling van 1-1-1830 te Brussel", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XII, 1981, nos. 1-2, pp. 77-93.
- HEADRICK (H.D.), *When information came of age. Technologies of knowledge in the age of reason and revolution, 1700-1850*, Oxford, 2000.
- HEYRMAN (P.), "Vrouwelijke zelfstandige arbeid in de 19de en 20ste eeuw. Een kwantitatieve duiding" in: L. VAN MOLLE & P. HEYRMAN (red.), *Vrouwenzaken-zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*, Gent, 2001, pp. 49-93.
- HIGGS (E.), *Making sense of the census. The manuscript returns for England and Wales, 1801-1901*, London, 1989.
- HIGGS (E.), "Occupational censuses and the agricultural workforce in Victorian England and Wales", *Economic History Review*, XLVIII, 1995, no. 4, pp. 700-716.
- HILDEN (P.), *Women, work, and politics. Belgium, 1830-1914*, Oxford, 1993.
- HORRELL (S.) & HUMPHRIES (J.), "The origins and expansion of the male breadwinner family: The case of nineteenth-century Britain", *International Review of Social History*, XLII, 1997, Suppl., pp. 25-64.
- HUGHES (E.), *The sociological eye*, Chicago, 1971.
- KAGCHELLAND (M.) & VANDERSTRAETEN (R.), "De watersnood van 1825: Gods roede over Nederland? Een cultuurhistorische studie van A.S. Thelwalls 'Christelijke opwekking'", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XXVII, 2001, no. 2, pp. 201-226.
- KEYSSAR (A.), *Out of work: The first century of unemployment in Massachusetts*, Cambridge, 1986.
- KLEIN (J.L.) & MORGAN (M.S.), *The age of economic measurement*, Durham, 2001.
- KÖLLMANN (W.) (ed.), *Quellen zur Berufs- und Gewerbestatistik Deutschlands 1816-1875: Preußische Provinzen*, Boppard am Rhein, 1989.
- KUIJLAARS (A.M.D.A.), *Het huis der getallen. De institutionele geschiedenis van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS), 1899-1996*, Voorburg, 1999.
- LINDENFELD (D.F.), *The practical imagination. The German sciences of state in the nineteenth century*, Chicago, 1997.
- LUHMANN (N.), *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt, 1997.
- OOMENS (C.A.) & DEN BAKKER (G.P.), *Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek, no. 2. De beroepsbevolking in Nederland 1849-1990*, 's-Gravenhage, 1994.
- PORTER (Th.M.), *The rise of statistical thinking*, Princeton, 1986.
- PORTER (Th.M.), *Trust in numbers*, Princeton, 2001.
- QUETELET (A.), *Congrès international de statistique*, Bruxelles, 1873.
- QUETELET (A.) & SMITS (E.), *Recherches sur la reproduction et la mortalité de l'homme aux différents âges, et sur la population de la Belgique, d'après le recensement de 1829*, Bruxelles, 1832.
- SPACKMAN (W.F.), *An analysis of the occupations of the people, compiled from the census of 1841, and other official sources*, London, 1847.
- STAMHUIS (I.H.), "The differentiation of statistics and political economy: the teaching of Kluit and Vissering" in: P.M.M. KLEP & I.H. STAMHUIS (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850*, Amsterdam, 2002.
- STARR (P.), "The sociology of official statistics" in: P. STARR & W. ALONZO (eds.), *The politics of numbers*, New York, 1987, pp. 7-57.

- STICHWEH (R.), *Wissenschaft, Universität, Professionen: Soziologische Analysen*, Frankfurt, 1994.
- STICHWEH (R.), *Inklusion und Exklusion*, Bielefeld, 2005 (in druk).
- STIGLER (S.M.), *Statistics on the table: The history of statistical concepts and methods*, Harvard, 2002 [1986].
- SZRETER (S.R.S.), "The genesis of the Registrar-General's social classification of occupations", *British Journal of Sociology*, XXXV, 1984, no. 4, pp. 522-546.
- TIHON (A.), "Les religieuses en Belgique du XVIIIe au XXe siècle. Approche statistique", *Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, VII, 1976, nos. 1-2, pp. 1-53.
- TOPALOV (C.), *Naissance du chômeur; 1880-1910*, Paris, 1994.
- VANDERSTRAETEN (R.), "De kerk en haar onderwijs. Een overzicht van de rol van religieuzen in het katholieke net", *Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Onderwijsbeleid*, V, 1995/1996, no. 3, pp. 157-167.
- VANDERSTRAETEN (R.), "The social differentiation of the educational system", *Sociology*, XXXVIII, 2004, no. 2, pp. 255-272.
- VANDERSTRAETEN (R.), "The historical triangulation of education, politics and economy", *Sociology*, XXXIX, 2005, in druk.
- VANHAUTE (E.), "Het kostwinnersmodel als historische fictie. Arbeid en inkomen van gezinnen in langetermijnperspectief" in: W. VAN DONGEN, E. VANHAUTE & K. PAUWELS (red.), *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen de gezinnen*, Leuven, 1998, pp. 55-70.
- VAN LEEUWEN (M.H.D.), MAAS (I.) & MILES (A.), *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations*, Leuven, 2002.
- VAN MAARSEVEEN (J.G.S.J.) & SCHREIJNDERS (R.) (red.), *Welgeteld een eeuw*, Voorburg, 1999.
- VRIELINCK (S.), "Boerenbedrog. De volkstelling van het jaar VIII in de Belgische departementen" in: J. ART & L. FRANÇOIS (red.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eeno, Band 1*, Gent, 1999, pp. 97-115.
- VRIELINCK (S.), *De territoriale indeling van België 1795-1963*, Leuven, 2000.
- WALHOUT (E.) & VAN POPPEL (F.), "'De vermelding des beroeps: eene ijdele formaliteit?' Twee eeuwen vrouwelijke beroepsarbeid in Nederlandse huwelijksakten", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XXIX, 2003, no. 3, pp. 301-332.
- WELTON (T.H.), "On the classification of the people by occupations; and on other subjects connected with population statistics of England", *Journal of the Statistical Society of London*, XXXII, 1869, no. 3, pp. 271-287.
- WELTON (T.H.), "Occupations in England and Wales, 1881 and 1901", *Journal of the Royal Statistical Society*, LXXIII, 1910, no. 2, pp. 164-166.
- WOOLLARD (M.), *The classification of occupations in the 1881 census of England and Wales*, Colchester, 1999.

Constructions statistiques: les statistiques professionnelles en Belgique et au Royaume-Uni

RAF VANDERSTRAETEN

RÉSUMÉ

Depuis la fin du dix-huitième siècle, les États ont produit une avalanche de 'chiffres imprimés' et, sur cette base, la statistique sociale ou administrative s'est fortement développée. Jusqu'à présent, la recherche historique et sociologique s'est surtout attachée à ces 'chiffres imprimés'. Dans cet article, j'attache à suivre l'évolution des méthodes et des nomenclatures dans l'élaboration de ces statistiques. De ce point de vue, dans les statistiques professionnelles de la Belgique et du Royaume-Uni, je relève trois caractéristiques: le comptage par individu et non par famille ou ménage, l'exclusion des travaux domestiques non-rémunérés réalisés par les femmes, l'abandon des critères relevant d'une description hiérarchisée des statuts sociaux. Par une analyse de ce type de constructions statistiques, j'essaie de repérer certaines évolutions sociétales.

Statistical constructions: occupational statistics in Belgium and Great Britain

RAF VANDERSTRAETEN

SUMMARY

Since the end of the eighteenth century, an avalanche of 'printed numbers' has been produced in the field of statistics. Prominent examples are the occupational statistics. In historical and sociological research, most attention has

hitherto been given to the printed numbers. In this paper, however, attention is focused on the evolution of the methodology and classification schemes of these statistics in Belgium and Great Britain. Three characteristics are highlighted: the practice of counting individuals instead of households, the exclusion of unpaid labour in the household, the abandonment of social status as criterion to distinguish between occupational identities. This paper aims to shed light on the evolution of society via an analysis of the evolution of these kinds of statistical constructions.